

A photograph showing a business meeting. In the foreground, two people are shaking hands over a document labeled 'CONTRACT'. In the background, another person is writing on a document. The image is framed by a teal and dark blue abstract graphic.

2021

СУВ ХЎЖАЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ

**ТИҚХММИ хузуридаги
ПКҚТ ва УМО тармоқ маркази**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ
МЕХАНИЗАЦИЯЛАШ МУҲАНДИСЛАРИ ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“СУВ ХЎЖАЛИГИ МЕНЕЖМЕНТИ”
модули бўйича
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент 2021

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчи: Максумханова А.М. – ТИҚХММИ, “Менежмент”
кафедраси доценти, и.ф.н.

Тақризчи: М.Р.Ли - “Менежмент” кафедраси мудири, и.ф.н.

Ўқув - услубий мажмуа Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти кенгашининг 2020 йил 24-декабрдаги 5-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ҶЌИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	9
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	18
IV. АМАЛИЙ МАШГУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ	60
V. КЕЙСЛАР ВА ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ	69
VI. ГЛОССАРИЙ	73
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	93

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон ва 2020 йил 29 октябрдаги “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар

такомиллаштирилиши мумкин.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсининг ўқув дастури қуйидаги модуллар мазмунини ўз ичига қамраб олади:

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Сув хўжалиги менежменти” модулининг мақсади:

иқтисодийни модернизациялаш шароитида педагог кадрларга сув хўжалиги тармоқларидан фойдаланишни оқилона ташкил этиш ва бошқаришни, ташкилий тузилмаларни такомиллаштиришни, қарорлар қабул қилиш технологиясини, бошқариш усулларидан вазиятга қараб фойдаланишни билишга қаратилган.

“Сув хўжалиги менежменти” модулининг вазифалари:

тингловчиларга сув хўжалигини бошқаришнинг замонавий усулларини, менежерлар қобилияти ва истеъдодини ривожлантириш йўлларини ўргатишдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

«Сув хўжалиги менежменти» модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

– Ўзбекистон Республикасида сув ресурсларини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятларини;

– иқтисодий тармоқларида сув ресурсларидан фойдаланишнинг асосий йуналишлари;

– сув хўжалиги ташкилотлари ва муассасалари, ва уларнинг институционал таҳлилин;

– сув хўжалиги тизимида амалга оширилган таркибий ўзгаришлар;

– бошқарув меҳнати ва унинг сув хўжалигида ўзига хос хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши;

– сув хўжалигини бошқариш қонуниятлари, тамойиллари, функциялари, ташкилий тузилишини;

– қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасини ривожлантиришдаги ўзгаришлар каби билимларга эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

– сув хўжалиги ташкилотида инсон ресурсларини бошқариш, ташкилий маданият, етакчилик (лидерлик) ва бошқарув услубларини танлаш;

– сув хўжалиги ташкилотида ўзгаришларни тушуниши ва ўзгариш концепциясини қўллаш;

– сув хўжалиги корхоналари бошқарув фаолиятини таҳлил қилиш ва бошқарув қарорларини қабул қилишда иқтисодий самарадорликка эришиш каби кўникма ва малакаларини эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- сув хўжалигида муаммоларни ечишда менежмент имкониятларидан фойдаланиш;
- сув хўжалигида меҳнат жараёнларини бошқариш;
- сув хўжалиги объектларини лойиҳалаш;
- сув хўжалиги ишлаб чиқаришида илмий-техника тараққиётини бошқариш;
- сув хўжалигини бошқариш самарадорлигини ошириш кўникмалари;
- Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги сиёсатининг ўзига хос хусусиятларини билиш ва тармоқ даражадаги вазиятларда ечимлар қабул қилиш малакалари **бўйича компетенцияларга** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

«Сув хўжалиги менежменти» курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий инновацион усуллари, педагогик технологиялар ва ахборот -коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик материалларидан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс -сўровлар, тест сўровлари, ақлий хужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерфаол таълим усулларида фойдаланиш назарда тутилади.

Модулининг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

«Сув хўжалиги менежменти» модули педагогнинг профессионал фаолиятидаги инновациялар, педагогнинг ахборот ва коммуникатив компетентлигини ривожлантириш ва махсус фанлар модуллари билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилади.

Модулни олиб таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар сув хўжалигини ташкил этиш ва бошқаришга, улар кўрсаткичларини ҳисоблаш ва таҳлил қилишга, улар иш сифатини баҳолаш ва бошқаришга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

	Модул мавзулари	Ҳаммаси	Масофавий	Аудитория	жумладан		
					назарий	амалий машғулот	кўчма машғулот
1.	Сув хўжалигида бошқарувни ташкил этиш			4	4		
2	Сув хўжалиги тизимини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.			4	4		
3	Ўзгариш концепцияси			6		6	
4	Инсон ресурсларини бошқариш			6		6	
	Жами:	20		20	8	12	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Сув хўжалигида бошқарувни ташкил этиш.

1. Сув хўжалиги ташкилотлари ва муассасалари, ва уларнинг институционал таҳлили.
2. Сув хўжалиги ташкилотлари ташкилий (хулқи) хатти-ҳаракатлари
3. Сув хўжалиги инфратузилмаси таҳлили.
4. Сув хўжалиги ташкилотларидаги ходимларнинг (хулқи) хатти-ҳаракатлари ва ташкилотнинг хатти-ҳаракати.

2-мавзу: Сув хўжалиги тизимини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Иқтисодиёт тармоқларида сув ресурсларидан фойдаланишнинг асосий йуналишлари.
2. Сувни кафолатли етказиб беришни таъминлаш чора-тадбирлари. Ўзбекистонда сув истеъмолчилари уюшмасини ривожланиши.
3. Сув хўжалиги тизимини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Сув хўжалигида муаммоларни ечишда менежмент имкониятларидан фойдаланиш.
5. Ўзбекистон Республикасида сув ресурсларини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари. Сув ресурсларини ҳавзавий бошқариш.
6. Сув хўжалигида илмий-техника тараққиёти ва сифатни бошқариш. Илмий- тадқиқот институтлари фаолиятини бошқариш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-мавзу: Ўзгариш концепцияси.

1. Сув хўжалиги ташкилотида ўзгаришларни тушуниш.
2. Ўзгариш концепцияси (concepts of change), ўзгариш моделлари.
3. Ўзгариш омиллари (драйверлари), ўзгариш тоифалари (тактик ва стратегик, шу жумладан), тўсиқлар / қаршилик, ўзгариш жараёнини бошқариш.
4. Ўзгариш тизимлари (systems for change).

2-мавзу: Инсон ресурсларини бошқариш

1. Инсон ресурсларини бошқариш.
2. Ташкилий маданият, етакчилик (лидерлик) ва бошқарув услуби, жамоавий иш, таъсир, ўзгариш ва стресс.
3. Бошқарув ахборот тизимлари.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модулни ўқитишда қуйидаги ўқитиш шаклларидадан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далилларни тақдим эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Интерфаол (Interactive) сўздан олинган – суҳбатли маъносини билдиради. **Интерфаол** таълим бериш - суҳбатли таълим бериш, бунда таълим берувчи ва таълим олувчининг ўзаро ҳаракати амалга оширилади.

Интерфаоллик даража қанча юқори бўлса, таълим бериш жараёни шунча натижали бўлади. Сув хўжалигини ташкил этиш ва бошқариш йўналиши тингловчиларини ўқитишда қуйидаги интерфаол методлардан фойдаланиш мумкин.

Кластер методи

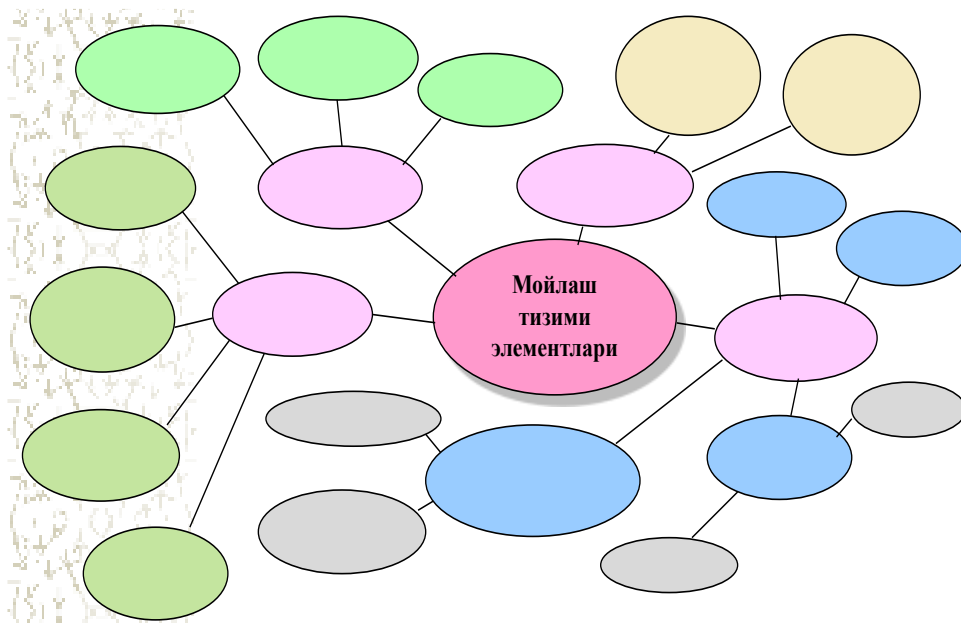
Кластер – тутам, боғлаш маъносини билдиради. Кластер маълумот харитасини тузиш воситаси – барча фикр конституциясини фокуслаш ва аниқлаш учун қандайдир асосий омил атрофида ғояларни йиғади. Билимлар фаоллашишини таъминлайди, мавзу бўйича фикрлаш жараёнида янгича ассоциация тақдим этишга эркин ва очиқ кириб боришга ёрдам беради.

Кластерни тузишда синф доскаси ёки катта қоғоз варағи марказида калит сўзлар 1 – 2 сўздан иборат мавзу номланиши ёзилади.

Калит сўзлар билан ассоциация бўйича ён томонидан кичкина ҳажмдаги айланага “йўлдошлар” ёзилади – ушбу мавзу билан алоқадор сўз ёки сўз бирикмаси. Улар чизиқ билан “бош” сўзга боғланилади. Ушбу “йўлдошлар”да “кичик йўлдошлар” ҳам бўлиши мумкин ва бошқалар. Ёзув ажратилган вақт тугагунга ёки ғоя йўқотилмагунча давом эттирилади.

Кластер намунаси

Двигателлар мойлаш тизими элементлари учун кластер

Тоифа-мавжуд ҳолат ва муносабатларни акс эттирадиган умумий белги.

- ажратилган белгиларга кўра олинган маълумотларни бирлаштиришни таъминлайди;
- тизимли мушоҳада қилишни, маълумотларни таркиблаштириш ва тизимлаштириш кўникмасини ривожлантиради.

Тоифали шарҳни тузишда дастлаб уни тузиш қоидалари билан танишилади. Янги ўқув материали билан танишилгандан кейин олинган маълумотлар фрагментларини бирлаштиришга имкон берадиган тоифаларни излаш ишлари олиб борилади. Бунда гуруҳни мини гуруҳларга ажратиш ва ақлий ҳужумдан фойдаланиш мумкин.

Тоифалар жадвал кўринишида расмийлаштирилади. Ҳоҳ маълумотлар жадвалида тегишли тоифалар бўйича тақсимланади. Иш жараёнида маълум бир тоифалар номлари ўзгартирилиши мумкин. Янгилари пайдо бўлиши мумкин. Иш якунида олинган натижа тақдимот қилинади.

Тоифали жадвал намунаси

Тракторлар учун тоифали жадвал

Қишлоқ хўжалик тракторлари		
Умумий ишларни бажарувчи тракторлар	Универсал чоппик тракторлари	Ихтисослашган тракторлар

Концептуал жадвал методи

Концептуал жадвал - ўрганилаётган ҳодиса, тушунча, қараш, мавзу ва шу кабиларни икки ва ундан ортиқ жиҳат бўйича таққослаш имконини беради. Тизимли мушоҳада қилиш, маълумотларни таркиблаштириш ва тизимлаштириш кўникмасини ривожлантиради.

Концептуал жадвал тузишда дастлаб уни тузиш қоидалари билан танишилади. Таққосланадиган нарса аниқланади, таққослаш амалга ошириладиган тавсифлар ажратилади.

Якка тартибда ёки мини - гуруҳларда концептуал жадвал қурилади ва тўлдирилади;

- вертикал бўйича - таққослаш талаб этиладиган нарсалар (қарашлар, назариялар) жойлаштирилади

- горизонтал бўйича - таққослашни амалга оширишдаги ҳар хил тавсифлар жойлаштирилади. Иш якунида олинган натижа тақдимот қилинади.

Концептуал жадвал намунаси

Мобил энергетик воситалар двигателлари учун концептуал жадвал

Мобил энергетик воситалар двигателлари турлари	Тавсифлар, тоифалар, хусусиятлар, ажралиб турадиган белгилар ва бошқалар						
Карбюраторли двигателлар							
Дизеллар							

Т- жадвал методи

Т – жадвал - битта концепция (маълумот)нинг жиҳатларини ўзаро солиштириш ёки уларни (ҳа/йўқ, ҳа/қарши) афзаллик/камчиликларини аниқлаш учун ишлатилади. Бу жадвал танқидий мушоҳадани ривожлантиради, у кўпроқ якка тартибда расмийлаштирилади.

Олдин Т – жадвал қоидалари билан танишилади. Ажратилган вақт оралиғида якка тартибда (ёки жуфтликда) тўлдиради, унинг чап томонига сабаблари ёзилади, ўнг томонига эса чап томонда ифода қарама – қарши ғоялар, омиллар ва шу кабилар ёзилади.

Т-жадвал намунаси

Дизеллар учун Т-жадвал

Афзалликлари	Камчиликлари

Топшириқ якунида тузилган жадваллар таққосланиб барча ўқув гуруҳи ягона учун ягона Т – жадвал тузилади.

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий

тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

Намуна: Двигателларда фойдаланилган электрон ёнилғи узатиш тизимини SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Двигателларда электрон ёнилғи узатиш тизимидан фойдаланишнинг кучли томонлари	Цилиндрда ёниш жараёнини ва тежамкорликни яхшиланиши ...
W	Двигателларда электрон ёнилғи узатиш тизимидан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	Двигател конструкциясини мураккаблашиши ...
O	Двигателларда электрон ёнилғи узатиш тизимидан фойдаланишнинг имкониятлари	Электроник тизим турли ечимлар учун имкониятни кенгайтиради ...
T	Тўсиқлар (ташқи)	Бундай тизим билан техникадан фойдаланувчиларнинг таниш эмаслиги ...

Хулосалаш (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин

қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни таркатали:

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқинланади.

Намуна:

Двигателларда фойдаланилган газ тақсимлаш механизмлари

2 клапанли		4 клапанли	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:			

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна

Фикр: “Двигател цилиндрларига ҳавони босим билан киритиш

двигател қувватини оширишнинг асосий усулларида биридир”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

Венн диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

«Нима учун?» схемаси

«Нима учун?» схемаси - муаммонинг дастлабки сабабини аниқлаш бўйича бир бутун қатор қарашларни ўз ичига олади. Тизимли, ижодий, таҳлилий мушоҳада қилиш кўникмаларини ривожлантиради. Топшириқни беришдан олдин «Нима учун?» схемасини тузиш қоидалари билан танишилади.

Якка тартибда (жуфтликда) муаммо шакллантирилади. «Нима учун?» сўроғи билан стрелка чизилади ва ушбу саволга жавоб ёзилади. Ушбу жараён муаммони келтириб чиқарган илдиз яширинган сабаби ўрнатилмагунча давом эттирилади. Топшириқни бажариш жараёнида талабалар мини-гуруҳларга бирлашади, ўз схемаларини таққослайди ва қўшимчалар киритадилар, маълумотларни умумий схемага жамлайди. Натижалар тақдимоти қилинади.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил

қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи”ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғини белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс топшириғи. Қўшма корхона, бошқа ҳар қандай корхона каби, маркетинг бўлими ва маркетинг тадқиқотлари гуруҳини ташкил қилмасдан фаолият кўрсата олмайди. Маркетинг фаолият масаласи кутиб тура олмаслиги сабабли қўшма корхона президенти иқтисодий масалалар бўйича вице-президентга корхона маркетинг фаолиятини бошқариш тузилмасини ишлаб чиқиш, маркетинг бўлими бажариши лозим бўлган функцияларни ҳисобга олган ҳолда бўлим учун кадрларни танлаб олиш вазифасини

топширди.

Ўз навбатида вице-президент маркетинг бўлими раҳбарига бошқарув тузилмасини ишлаб чиқиш, бўлим фаолияти турларини аниқлаш ва бундан келиб чиқувчи вазифаларни белгилаш вазифасини топширди:

1. Бўлимни бошқариш тузилмасини ишлаб чиқиш.
2. Кадрларни танлаш ва ўқитиш.
3. Маркетинг бўлимида ички фаолият турларини аниқлаш.
4. Ишлаб чиқариш харажатларини аниқлаш, материал сарфи ва юклама харажатларни ҳисобга олиш тартибини белгилаш.

Кейсни бажариш босқичлари :

- Кейсдаги муаммоларни келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Кейсда келтирилган муаммоларни бартараф қилишда бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Сув хўжалигида бошқарувни ташкил этиш

Режа:

1. Сув хўжалигида бошқарувнинг моҳияти.
2. Ишлаб чиқаришни бошқариш мақсади ва вазифалари, қонуниятлар ва тамойиллари.
3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси

Таянч иборалар: Сув хўжалиги ташкилотлари, институционал таҳлили; сув хўжалиги инфратузилмаси, ташкилотдаги одамларнинг (хулқи) хатти-ҳаракатлари ва ташкилотнинг хатти-ҳаракати.

Халқ хўжалиги, хусусан ишлаб чиқариш жараёни табиий, ижтимоий, техника фанларини урганиш объекти булиб хизмат килади. Ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳар томонлама чуқур урганиш ва тадқиқ қилиш меҳнатнинг илмий тақсимотига олиб келади. Бошқариш фани нимани урганади ва унинг предмети нимадан иборат?

Сув хўжалиги менежменти фанининг моҳияти бошқарилувчи тизимга режали ва мақсадга мувофиқ равишда таъсир этишдан иборат. Бу таъсир ҳар-хил усуллар, маълум технология ёрдамида амалга оширилади. Мақсад тегишли объекти талаб даражасида сақлаб туриш ёки уни қуйилган талаб даражасидан келиб чиқиб янги бир ҳолатга утқизишдир. Манна шу жараён давомида мураккаб бошқариш муносабатлари пайдо булади.

Бошқариш муносабатларининг мураккаблиги шундаки, у сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий ва ижтимоий муносабатларни уз ичига олади. Шу муносабат билан таҳлил қилишдан асосий мақсад ҳар бир фаннинг предмети аниқлаш ва методологик нуқтаи назаридан тадқиқ қилишдан иборатдир. Масалан, бошқариш фанининг предмети объектга таъсир этиш жараёнида пайдо буладиган узига хос муносабатларни акс эттирувчи бошқариш функциялари ҳисобланади.

Бошқариш муносабатлари доирасида такрорланадиган ходисалар ва воқеалар бу фанга оид назарияни яратишга, қонуниятлар ва принципларни аниқлашга ёрдам беради.

Ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолият ҳар қандай ишлаб чиқариш булинмаларининг фаолият курсатишдаги мақсадини аниқлаб беради. Бу жараённинг натижаси маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат

курсатиш Билан боғлиқ булади. Ишлаб чиқаришни бошқариш объект сифатида динамик равишда ривожланаётган тизимни узида акс эттиради ва унинг элементлари узаро алоқадорликда ҳамда узаро таъсирда булади. Улар аниқ ва мақсадга йўналтирилган ички ва ташқи таъсир доирасида фаолият курсатади.

Масалан, сув хужалиғи корхонаига қаршли унитар корхоналарни оладиган бўлсак, унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари ер қазииш, бетон тайёрлаш, сунъий иншоотларини ишлаб чиқаришга ҳамда яшашга мулжалланган биноларни, шунингдек, бошқа ижтимоий инфраструктура объектларини қуришга ихтисослашган булади. Асосий ишлаб чиқариш бўлинмалари эса корхона таркибига қирувчи инструментал, таъмирлаш-механик устахоналар, энергетик бўлинмалар ёки корхоналар ҳамда ёрдамчи ишлаб чиқариш корхоналари билан боғланган булади.

Асосий ишлаб чиқариш бўлинмаларида иш маълум асосан лойиҳа хужжатлари, инструментлар, техникалар ва мутахассислар билан таъминлангандан сунгида олиб борилади. Улар ташқаридан хом ошё, материал, бутловчи буюмлар Билан таъминланади ва оғборхоналарда сакланади. Бу меҳнат предметлари бўлинмалар ичида ва уртасида ишлаб чиқаришнинг миқёси ва узига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимланади ва ташқил этилади.

Ишлаб чиқариш жараёни асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришга бўлинади. Масалан, унитар корхонада асосий ишлаб чиқаришга ер қазииш ишлари, бетон тайёрлаш, маҳсулот сифатини назорат қили шва бошқалар қиради. Ёрдамчи ишлаб чиқаришга эса меҳнат предметларини ташиш, таъмирлаш ишлари, меҳнат қуролларини тайёрлаш, яъни хизмат курсатиш ишлари қиради.

Шундай қилиб унитар қорхонанинг бошқариш объекти унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари, участкалари, бригадалари бўлиб, уларнинг фаолияти қурилиш монтаж ишларини бақаришга қаратилган булади.

Қурилиш қорхонасига қаршли унитар қорхонанинг асосий ишлаб чиқариш бўлинмалари бошқариш объекти сифатида ёрдамчи бўлинмалар хизматидан фойдаланади. Мақсад асосий ишлаб чиқариш бўлинмаларини доимий ишлашини таъминлашдан иборатдир. Асосий ишлаб чиқариш бўлинмаларига хос бўлган доимий иш жараёни ёрдамчи бўлинмалар фаолиятига ҳам тегишлидир.

Ишлаб чиқаришни бошқариш – ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларига онгли, режали ва мақсадга мувофиқ равишда таъсир этиш, меҳнат жамоаси фаолиятини мақсадни амалга оширишга қаратиш, бозор қонунлари талабидан қелиб қиккан ҳолда хар бир қорхонани, тармок ишлаб чиқаришини сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва хизмат курсатишга

каратишдан иборатдир.

Ишлаб чиқариш жараёнида моддий неъмат яратувчилар билан ташкилий-техник бошқариш аппарати уртасидаги узаро алоқадорлик муҳим аҳамиятга эгадир. Хусусан, сув хужалиги қурилиши ташкилотларида корхона билан қурилиш ташкилотлари уртасида анна шундай алоқалар мавжуддир. Шу билан бирга бундай алоқалар УК, КМБ ҳамда унинг ишлаб чиқариш бўлинмалари ва участкалари уртасида ҳам мавжуддир. Узаро алоқалар раҳбар ходимлар ва ишчилар уртасида ҳам мавжуддир. У уларнинг фаолияти корхона ёки ташкилот олдида турган мақсадни амалга оширишга қаратилган бўлади. Қурилиш ташкилотлари мураккаб бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлардан иборат.

Бошқарувчи система қурилиш ташкилотларидаги бошқарувчи раҳбарлигидаги барча раҳбар ходимлардан иборат.

Масалан, УКга нисбатан корхона бошқарувчи система ҳисобланади. Корхона ишлаб чиқаришни, иқтисодий, таъминотни ва барча фаолиятни бошқаради.

Бошқарилувчи тизим катор узаро боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш мажмуи ва ёрдамчи ишлаб чиқаришлардан ташкил топган бўлиб, унга асосий фондлар ва меҳнат ресурслари ҳам қиради.

Бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлар корхона мисолида 1-чизмада қурсатилган.

Бошқариш даражаси	Бошқарувчи тизим	Бошқарилувчи тизим
Қурилиш корхонаси	Корхонанинг бошқарув аппарати	УК
УК	УКнинг бошқарув аппарати	Ишлаб чиқариш участкаси (ишлаб чиқариш фонди ва ишчилар)
Участка	Участкадаги бошқарув аппарати	Бригада (ишчи, ишлаб чиқариш фондлари)

1-чизма. Қурилиш корхонасининг бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлари.

Бошқариш аппарати ходимлари маълум функцияларни бажаришга ихтисослашган бўлади. Унга хусусан ишлаб чиқаришни бошқариш режалаштириш, молиялаштириш, моддий-техника таъминоти ва бошқалар қиради. Шунинг учун бошқарувчи тизим ҳар хил мутахассислар ва

бошқарувчилар йигиндисидан ташкил топган булади.

Бошқарувчи тизимда турли ишлаб чиқариш-иктисодий, ижтимоий, психологик ва ҳуқуқий алоқалар мавжуд булади. Бундай алоқалар УҚ бошлиги ва унинг булинмалари бошликлари уртасида булади. Масалан, УҚ бошлиги ва моддий-техника булими бошлиги, бир-бирига буйсинмайдиган мутахассислар, техник хизматчилар, инженерлар, техниклар уртасидаги алоқалар. Бу алоқалар ва муносабатлар бошқарув тизимида фаол таъсир этади.

Бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлар қурилиш ташкилотларининг таркибий қисми ҳисобланади ва улар пировард мақсадни амалга ошириш учун бир-бири билан алоқа қилади. Аниқроғи бундай алоқалар сув қурилиши ташкилотларининг самарадорлигини ошириш, ходимлар иш шароитини ва турмуш даражасини яхшилашга қаратилган булади. Бошқарувчи тизим ҳуқуқдорлик муносабатларини яратмаслиги, яъни бири ҳуқуқдор иккинчиси унга буйсинувчи бўлиши лозим. Ишчилар корхонадаги мулкка раҳбар ходимлар сингари бир хил муносабатда булади, яъни мулкка муносабат бир хил ҳуқуқ асосида қурилган булади. Корхона ходимлари мулкдан самарали фойдаланишдан манфаатдор булади ва шунинг учун ҳам мулкни қупайтириш ва уни авайлаб асраш тарафдори бўлишади.

Сув ҳужалиги қурилиши ташкилотларида бошқаришнинг роли ошиб бормокда. Бунга сабаб ташкилотларни бошқариш мураккаблашиб бормокда, ҳужалиқлар уртасидаги муносабатлар, буюртмачилар ва ижрочи ташкилотларнинг иқтисодий муносабатлари бозор талабларига мос равишда шаклланмокда. Булар ҳаммаси бошқаришга бўлган талабни қучайтирмокда ва унга янгича ёндашишни талаб қилмокда.

Ишлаб чиқаришга мос равишда бошқариш мураккаб, маълум мақсадга йуналтирилган, режали, ижтимоий-иктисодий ва ташкилий-техник жараён ҳисобланиб, маълум аниқ технология асосида ҳар хил усуллар ва воситалар ёрдамида мақсадга эришишга қаратилган жараён ҳисобланади.

Халқ ҳужалигида; хусусан ишлаб чиқаришда бошқариш объекти қатор табиий, ижтимоий ва техника фанлардан иборат бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқариш мажмуини ва унинг элементларини узгаришни меҳнат тақсимооти бўлишини тақозо этади. Бошқариш фани нимани урганади ва унинг предмети нима деган табиий савол тугилади.

Ишлаб чиқаришни бошқариш бошқарувчи тизимининг режали ва мақсадга мувофиқ равишда бошқарилувчи тизимга таъсир этишидир. Бу таъсир ҳар хил усуллар, воситалар ёрдамида маълум технология асосида бу тизимни нормал ҳолатда саклаб туриш ёки уни Янги ҳолатга утқизиш учун хизмат қилади. Бу жараён давомида мураккаб хилма-хил бошқариш

муносабатлари пайдо булади.

Бошқариш муносабатларининг мураккаблиги яна шу билан белгиланадики, иктисодий муносабатлар сиёсий, ҳукукий, ташкилий, техник муаммолар билан узвий боғланган булади. Методологик нуқтаи назардан таҳлил бу муносабатларни аниқлашдан ва ҳар хил фан предметини белгилашдан иборат булади. Масалан, бошқариш фани предмети сифатида унга хос булган хусусият бошқариладиган объектга таъсир жараёнини, яъни бошқариш жараёнида бажариладиган ҳар хил функциялар мажмуини тушиниш мумкин. Шу билан бирга ишлаб чиқаришни бошқариш фани бошқаришнинг ташкилий структурасини, бошқариш усулларини, функцияларини, принципларини, қонуниятларини, техника ва технологиясини ва бошқаларни урганади. Модомики шундай экан, бу йиналишлар бошқариш фанининг предмети ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни бошқариш фанининг иктисодга оид баъзи бир назарий асосларни қуриб чиқамиз.

Иктисодий бошқариш тизими нафақат ташкилий структурани (бошқариш субъектини), балки бошқариш жараёнини, таъсир этиш усулларини ва бошқаришнинг техник воситаларини, шунингдек бошқариш объектини, яъни жамият иктисодий базасини уз ичига олади.

Иктисодий тизим ягона тизим бўлиб, қатор иктисодий тизимчалардан ташкил топади. У ишлаб чиқаришни, халқ ҳужалиининг ишлаб чиқариш соҳаларини, тақсимот соҳасини, муомала ва истеъмолни уз ичига олади. Ишлаб чиқариш қучлари бошқариш объекти сифатида меҳнат воситалари ва инсон фаолиятини меҳнат кооперацияси доирасида бишлаштиради ва моддий маблағ ишлаб чиқариш имконини беради.

Иктисодий тизим (2-чизма) бошқариш объекти сифатида ишлаб чиқариш тизимини, тақсимот ва ижтимоий маҳсулотнинг алмашиш жараёнини узида акс эттиради. Иктисодий тизимнинг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

1. Меҳнат воситалари мажмуи;
2. Меҳнат предметлари мажмуи;
3. Ишлаб чиқариш технологияси мажмуи;
4. Ижтимоий маҳсулот тақсимоти ва алмашиш жараёнини;
5. Биргалиқда меҳнат жараёни;
6. Иктисодий алоқалар ва муносабатлар тизми унинг таркибидаги асосий ва оборот фондлар айланиш жараёни, ишлаб чиқариш жараёни, тақсимо то ва муомала жараёни.

Ишлаб чиқариш қучларнинг иктисодий бошқаришга булган муносабати унинг объект (ишлаб чиқариш воситалари ва инсон фаолияти)га таъсир этишидир. Бу таъсир бошқариш тизими орқали ҳар хил техник

воситалар ва усуллар оркали амалга оширилади. Натижада мақсадга мувофиқ режали техника, технология, меҳнат предметлари, биргаликдаги меҳнат жараёндаги вақт ва маконда маълум ишлаб чиқариш жараёнидан ташкил топади шу уйл билан моддий маблағ яратилади (3-чизма).

Ишлаб чиқариш кучлари иқтисодий бошқариш объекти сифатида бошқариш фанининг предмети бўлиб хизмат қилмайди. Ишлаб чиқариш кучларнинг ҳар хил томонларини табиий, ижтимоий, техника фанлари урганеди.

Бошқариш соҳасидаги бошқариш тизими узига хос функционал хусусиятга эгадир ва у сиёсий, яъни давлатни бошқаришдан фарқ қилади. Бу функционал хусусиятлар тадқиқот, лойиха, меъёрий ҳужжатлар, режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаштириш, ҳисоб-китоб, назоратдан ташкил топган бўлиб, улар иқтисодий бошқариш усуллари ва тегишли бошқариш воситалари оркали амалга оширилади.

Шундай қилиб иқтисодий бошқариш сиёсий ва давлатни бошқаришдан субъект, функция ва усуллар бўйича фарқ қилади. Биз бу ерда сиёсий, яъни давлатни бошқаришни қуриб чиқишни мақсад қилиб қуйганимиз йук. Бизнинг мақсадимиз бошқариш муносабатларининг базасини, яъни ишлаб чиқариш жараёнида пайдо бўладиган бошқариш муносабатларини тадқиқ қилишдир.

Фондларнинг айланиши иқтисодий бошқаришнинг объектидир. Ишлаб чиқариш тегишли истеъмол учун предметларни яратади; тақсимот ижтимоий қонунлар асосида уни тақсимлайди. Муомила жараёни истеъмол бўйича тақсимотни қайта тақсимлайди ва ниҳоят маҳсулотни истеъмол қилиш жараёни билан бу ҳаракат ниҳоясига етади. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш бошлангич, истеъмол эса охириги, тақсимот ва муомила эса урта жараён ҳисобланади. Бу ҳужалик организида кенгайган такрор ишлаб чиқариш давом этади, ишлаб чиқариш фондларининг айланиши иқтисодий бошқаришнинг объекти сифатида намоён бўлади.

2-чизма. Иктисодий тизим бошқариш объекти сифатида.

Бошқариш муносабатлари бевосита маҳсулотларни тайёрлаш сохалари доираси билан чекланиб қолмайди, у қорхона ишлаб чиқариш фаолиятининг барча томонларини ўз ичига олади. Бу жараён кенгайган такрор ишлаб чиқариш асосида яратилган моддий неъматни ўзида акс эттирувчи ишлаб чиқариш фондларининг айланиши деб қараш мумкин.

Шундай қилиб, бошқариш муносабатлари иктисодий тизимнинг барча элементларини, хусусан ишлаб чиқариш, таксимот, муомила ва ниҳоят истеъмолни ўз ичига олади.

Иктисодий қонунлар ва ҳужалиқ амалиёти.

Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг асосини тушуниш учун объектив иктисодий қонунларни урганиш қата методологик аҳамиятга эгадир.

Иктисодий тизимни бошқариш объектив характерга эга бўлган иктисодий қонуниятларни урганиш орқали амалга оширилади.

Бошқариш жараёнида иктисодий қонунларнинг амал қилиш механизминини урганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу ҳолатни вақтни иктисод қилиш қонуни мисолида қуришмиз мумкин. Бу қонун меҳнат унумдорлигини тухтовсиз ушиб боришни тақозо этадию Натижада вақт бирлиги ҳисобига яратилган моддий маблағ қупайиб боради, унга сарф қилинган харажатлар қамаяди, маҳсулот сифати ошади.

Меҳнат унумдорлиги маҳсулот бирлиги учун сарф қилинган меҳнатни иктисод қилишдир. Қайсики, маълум маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки ноишлаб чиқариш тармоқларини ютади. Чунки иктисод қилинган вақт бошқа сохаларга мақсадга мувофиқ равишда таксимланади.

Бошқарилувчи объект (ишлаб чиқариш)ни доимий ва динамикада қуриш мумкин. Бу ерда иктисод қилиш принципи асосий роль ўйнайди, чунки бошқариш жараёнининг пировард натижаси ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилгандир. Ишлаб чиқариш ўз моҳиятига қура маълум тизим бўйича қупгина элементлар харақатидан иборатдир. Ишлаб чиқаришнинг доимийлиги унинг динамикадаги харақати билан белгиланади. Шу сабабли аниқ ташкилий масалаларни ечишда ишлаб чиқариш динамикаси қонунини билиш лозим бўлади. Бу қонун ишлаб чиқаришнинг иктисодий нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқлиги принципи билан ўзвий боғланган бўлади ва моддий маблағ ишлаб чиқаришда асосий критерия бўлиб хизмат қилади. Бу критерия амалиётда ҳам Аше ва қушимча материалларнинг, ёқилги ва электр энергияни, ишчи қучи ва капитал маблағларни иктисод қилишни талаб этади.

Ишлаб чиқаришни бошқариш мақсади ва вазифалари, қонуниятлар ва тамойиллар

Ишлаб чиқаришнинг бошқаришнинг дастлабки босқичи мақсадни аниқлаш ҳисобланади. Бошқаришнинг умумий (глобалъ) мақсади ишлаб чиқаришнинг доимий усиши ва барқарор ривож топишини таъминлаш, ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишга эришиш, қурилиш объектларини уз вақтида сифатли тугаллаш ва фойдаланишга топшириш, объектив тухтовсиз ишлашини таъминлашдан иборат.

Сув хужалиги ишлаб чиқаришининг фаолияти жараёнидаги кичик ёки локал характерга эга бўлган мақсадлар ишлаб чиқаришнинг доимий усишига ва барқарор ривож топишига эришиш ва сув ресурсларидан самаради фойдаланишдан иборат.

Бошқариш фанининг вазифас энг самарали техник иктисодий, ташкилий, ҳуқуқий, ижтимоий, технологик усулларни ва воситаларни қуллаш натижаида ишлаб чиқариш олдига қўйилган мақсадга эришишдан иборат. Узгарувчан ташки ва ички муҳитни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқаришни самарали фаолият курсатиши учун аниқ тадбирларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этишга қаратилган бўлади.

Корхонанинг асосий ишлаб чиқариши меҳнат предметларини тайёр маҳсулотга айлантиришга қаратилган бўлади.

Корхонанинг ҳар хил бўлинмасида фаолият курсатаётган ишчилар, яъни ягона жамоага бирлашган меҳнат жамоаси ишлаб чиқариш жараёнида корхона олдига қўйилган мақсадни амалга ошириш йулида фаолият курсатади, яъни маҳсулот ишлаб чиқаради. Агар биринчи галдаги вазифа ишлаб чиқариш, яъни бунёдкорлик меҳнати бўлса, ахборотлар жараёнининг натижаси қарорлар қабул қилиш, аниқроғи ишни самарали ташкил этиш, ишлаб чиқариш бригадалари, участкалари билан келишилган ҳолда ишни олиб бориш, пировард натижада эса ишлаб чиқариш программасини бажаришдан иборат. Бу қарор бошқариш моҳиятини ташкил этади ва корхона олдига қўйилган мақсадни амалга эришиш учун меҳнат жамоалари фаолиятини сафарбар этишга қаратилган бўлади.

Бошқариш мақсадга мувофиқ равишда фақат меҳнат жамоасига таъсир этибгина қолмасдан, ишлаб чиқариш жараёнига ҳам таъсир этади ва у ҳар хил усуллар ва ҳар хил шаклларда амалга оширилади. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш шаклларида ва уни қайси жойда амалга оширилишидан катъий назар бошқариш жараёни уларни ягона мақсадга мувофиқ бўлган оқимга олиб келади, аниқроғи ҳар бир цехни, бригада ҳамда участканинг фаолиятини мувофиқлаштиради ва қўзланган мақсадни амалга

оширишга йуналтиради. Ишлаб чиқаришни бошқариш бевосита ишлаш жараёнини ташкил этиш, режалаштириш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш ва уни тартибга солиш шорқали амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш булинмалари маълум мақсадларга мос равишда фаолият курсатади ва ривожланади. Корхона учун умуман стратегик мақсад хос бўлиб, у корхонанинг узок муддатга мулжалланган фаолиятини, ишлаб чиқарадиган махсулот миқдори (ҳажми) ҳамда турини, унинг сифати ва бошқа курсаткичларни узида акс эттиради. Бу мақсадни амалга ошириш ҳар бир булинма жамоалари учун аниқ вазифаларни белгилаш, тегишли ресурслар билан таъминлаш ва уни бажариш учун тадбирлар мажмуини ишлаб чиқишни талаб этади.

Мақсад ва вазифалар корхона жамоаси эришиши мулжалланган охириги натижасидир. Ҳаар бир булинма узининг вазифасига эгадир. Улар корхона олдига қуйилган умумий мақсадга эришишга ёрдам бермоги лозим. Аниқроғи ҳар бир булинманинг вазифаси умумий мақсадни амалга оширишга қаратилган бўлади. Вазифалар ишлаб чиқариш программаларини бажариш натижаларини узида акс эттирса, мақсадлар миқдорий ва сифат курсаткичлари билан ифодаланади. Ишлаб чиқариш участкаси бошлиғи жорий йилда маълум турдаги буюмни ишлаб чиқаришни, унинг қиймати ва сифатини вазифа қилиб қуйса, қурилиш таъминоти раҳбари уз олдига маълум миқдордаги буюмни ишлаб чиқаришни режалаштирилган харажатлар доирасида амалга ошириш, махсулот сифатини стандарт талабларига жавоб беришини таъминлаш, ички ходимларнинг қунимсизлигига барҳам бериш, Янги жихозларни сотиб Оли, урнатиш ва бошқаларни уз олдидга вазифа қилиб қуяди. Булар ҳаммаси корхона олдига турган миқдорий ва сифат курсаткичларидир. Мақсадли сифат курсаткичлари жамоанинг умумий бажарилиши лозим бўлган вазифаларни узида акс эттиради ва маълум вақт доираси учун (ой, квартал, йил) белгиланади. Бунга қуйидаги мақсадларни мисол қилиб курсатиш мумкин:

- ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ташкилий структурасини такомиллаштириш;
- корхона булинмалари ва цехлари бўйича кадрларни қайта тайёрлаш ишларини олиб бориш;
- бошқариш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида аппаратни малакали кадрлар билан таъминлаш;
- ишчи ва хизматчиларни бекорга иш вақтларини сарфлашга йул қуймаслик ва уни бартараф этиш чора-тадбирларини қуриш керак.

Цехда ишлаётган ишчилар фаолиятини ташкил этиш гуруҳ олдига қуйилган мақсад ҳисобланади. Шу муносабат билан мақсад ҳар бир ходим учун шундай шаклда маълум бўлиши керакки, натижада уни назорат қили

шва унга эришиш жамоа меҳнати натижалари самарасини улчаш имконини берсин.

Хар бир ишлаб чиқариш бўлинмасининг вазифаси ҳар хил, лекин бошқаришнинг асосий мақсади барча бўлинма учун бир хил булади, яъни ишлаб чиқариш программаларини бажариш, маҳсулот ишлаб чиқариш ресурсларидан оқилона фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва бошқалар шулар жумласига киради.

Бошқариш қонун ва қонуниятлари.

Бошқариш қонун ва қонуниятлари уз моҳиятига қура объектив жараён ҳисобланади. «Қонун» ва «қонуниятни» умумий ва хусусий тушунчаларга киритиш мумкин.

«Қонун» умумий тушунча бўлса, қонуният унинг бир қисми ҳисобланади. Иқтисодий қонун ва қонуниятлар инсон онги ва савиясидан ташқарида амал қилади. Инсон уни тугри тушуниши ва ундан уз фаолиятида оқилона фойдаланиши лозим. Бозро иқтисодиёти тизими уни тугри тушуниши ва ундан оқилона фойдаланишни талаб қилади:

- ихтисослаштириш қонуни;
- интеграция қонуни;
- марказлаштириш қонуни;
- демократизациялаш қонуни;
- вақт қонуни (вақтни иқтисод қилиш қонуни).

Бошқаришни ихтисослаштириш қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, қорхонани бошқариш маълум миқдордаги бошқарувчилар, раҳбарлар томонидан амалга оширилади. Улар уз фаолиятлари жараёнида меҳнат тақсимоти асосида узига хос қуйидаги функциялар буйича (режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаштириш, фаоллаштириш, назорат);

- меҳнат воситалари буйича (ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш усуллари);
- функцияларни бажариш ҳажми ва меҳнатга бўлган талаб буйича (булим раҳбарлари ва унга буйсунувчилар);
- бошқариш ваколати буйича (бошқариш даражаси, ҳуқуқи, масъулияти ва бошқалар).

Бошқача айтганда ривожланган бошқариш тизимида ҳар хил функциялар тақсимоти мавжуд булади. Хусусан қорхонани бошқаришнинг умумий вазифалари – ишлаб чиқариш жараёни, молия, сотиб олиш, сотиш, маркетинг, кадрларни уқитиш, илмий фаолият, ахборотлар тизимини бошқариш қабилар мавжуд булади.

Бу уз навбатида бошқаришнинг ихтисослашуви бўлиб, улар ёрдамида бошқаришнинг самарадорлиги таъминланади. Бошқаришнинг

ихтисослашган функциялари шу сохани билган тажрибали ва малакали ходимлар томонидан амалга оширилади.

Бошқаришнинг интеграция қонуни. Бу объектив қонун булиб, бошқариш барча бошқарувчи ходимлар фаолиятини интеграцияси асосида амалга оширишни курсатади. Бундай эҳтиёж ишлаб чиқариш ва бошқаришга бўлган талабдан келиб чиқади ва амалга оширилади.

Бошқаришнинг интеграцияси унинг қуйидаги таркибий қисмлари ёрдамида намоён бўлади:

1. максад – бошқаришнинг интеграцион омил сифати;
2. бошқариш механизми – баланслашган усули ва бошқариш жараёни сифатида;
3. Структуравий бўлинмалар ва уларнинг функцияларини мувофиқлаштириш сифатида;
4. Ахборотлар билан таъминлаш - бошқариш бўлинмалари уртасида боғлаш сифатида.

Бошқаришнинг марказлаштириш қонуни. Бу қонун марказдан ва қуйидаги бошқаришнинг оптимал (энг қулай) вариантини топишни талаб этади.

Бу қонун бир томондан марказдан, яъни юқоридан пастга, иккинчи томондан пастдан юқорига бошқариш жараёнини узида акс эттиради.

Бошқаришнинг объектив тизими марказлаштирилган шаклда бўлади. Масалан, биологияда биринчи тизим фаолият курсатиши учун марказ, яъни мия ишлаши керак. Марказги бошқаришнинг маркази – бу маъмурий кенгаш, фирма бошлиғи, президенти ва хоказолар.

Қорхонани бошқаришда, муҳим қарорлар қабул қилишда вакилликнинг аксарият қисмини уз зиммасига оладиган бошқарув тизими марказлашган бошқарув деб аталади.

Қорхонани бошқариш қафолатлари асосан қуйи бошқарув органларига берилган бўлса буни марказлашмаган бошқарув дейилади.

Марказлашган бошқарувнинг афзалликлари.

1. Ихтисослашган бошқарув хизмати фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш имкони тугилади.
2. Харақатнинг ягона қилишилган тартиби таъминланади.
3. Бошқариш меҳнати билим ва тажрибадан унумлироқ фойдаланиш имконини беради.

Қуйидан бошқариш афзалликлари.

1. Муаммони яхшироқ биладиган раҳбар тонадан қарор қабул қилиш имкони тугилади.
2. Ката қорхоналарни ахборотлар ҳажми қуплиги сабабли бошқариш қийин. Бошқариш қарорларини ишлаб чиқиш қийнлашади.

3. Куйидаги бошқариш раҳбарлик лавозимидаги шахснинг масъулиятини оширади, узига нисбатан талабчанлик кучаяди ва уз иш жойида мустаҳкам бўлиш имконини беради.

Куйидан бошқариш жараёнини чуқур англаб етишнинг объектив омили сифатида бошқарувнинг барча бугинларида кенг кулланилиши лозим. Бу омиллар дастлаб хавф-хатар, қолаверса масъулият, топқирлик, эркин ва мустақиллик, узининг кадрига етишдир.

Демократизациялаш қонуни. Бошқариш самарадорлиги одамлар манфаатига мос тушадиган бўлганда таъминланиши мумкин. Манфаатдор ҳар бир шахс, бошқарув ходими меҳнат жамоаси учун хос бўлган жараён ҳисобланади. Бу эса бошқариш жараёнини нафакат малакали, қолаверса демократикбўлганда таъминланади. Бу қонун моҳиятига қура жамоада одамларнинг бир-бирига бўлган узаро муносабатини ақс эттиради, яъни раҳбар ва буйсунувчилар уртасидаги узаро алокани ақс эттиради. Бу жараён меҳнат жамоаларига мулкни акциялаш қуринишида бери шорқали амалга оширилади.

Бозор иқтисоди шароитида демократия қонуни объектив қонун ҳисобланади.

Вакт қонуни (бошқаришнинг вақтни иқтисод қилиш қонуни). Бу бозор иқтисодиётининг муҳим қонунидир. Вакт иқтисодий категория бўлиб, унинг кадр-қиммати қорхона фаолиятининг барча томонларини уз ичига қамраб олади: ишлаб чиқариш тезлиги; айланма капитал обороти; узғаришга муносабат; меҳнат унумдорлиги; меҳнат қуролларидан фойдаланиш харажатлари (амортизация, солиқ) ва бошқаларю Вақтни юритиш уз рақобатчиларини вақтдан ютиш, Янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга тезроқ утиш ва бошқалар.

Бозор иқтисодиётининг бошқариш принциплари.

Принцип – бу бошқариш қоидалари бўлиб, раҳбар ходимлар уз фаолиятини амалга оширишда унга амал қиладилар. Бошқариш принципи раҳбар ходимлар фаолиятини тартибга солиди ва йул-йурик қурсатиб туради.

Бошқариш принциплари бошқариш қонунлари ва қонуниятларидан қелиб чиқади ва қонунларни тушуниш, англаб етиш ва бошқариш органларининг Амалий фаолиятини узида ақс эттиради, аниқроғи бошқариш принциплари бошқариш қонунлари ва қонуниятларидан оқилона фойдаланиш воситаси ҳисобланади. Бошқариш принциплари жамиятдаги ҳуқмрон ишлаб чиқариш муносабатларидан қелиб чиқади ва унга амал қилади.

Бозор иқтисодиётининг узига хос илмий принциплари қуйидагилар: барча мулкка эғалиқ хусусияти, тадбирқорлик фаолиятини танлашда ва

фаолият курсатишда эркинлик, мустикаллик, мулкни давлат томонидан химоя килиниши. Бу ва бошка шунга ухшаш принциплар бозор иктисодиётини бошқаришнинг узига хос принципларини ташкил этади.

Иктисодиётни бошқариш принципларини уч гуруҳга булиш мумкин. Биринчи гуруҳга ишлаб чиқаришнинг умумий ва структуравий функционал принциплари киради. Иккинчи гуруҳга жамоа аъзоларининг узаро муносабатлари (одамларни бошқариш) принципи киради. Учунчи гуруҳга менежер яъни рахбар ходимнинг шахс сифатида шаклланиши киради.

Биринчи гуруҳга корхонанинг фойдалилик даражаси, маркетинг фаолияти, ташкилий структура, режалаштириш, бошқариш усуллари киради. Бу гуруҳга корхонанинг самарали фаолият курсатиши, меҳнатни илмий ташкил этиш, компьютер билан таъминланиши инновация ва структуравий тузилиши киради.

Юкорида кайд этилган принциплар мазмунини тахлил этиш бозор иктисодиётини бошқаришнинг узига хос хусусиятларини экс эттиради. Агар илгариги фойдалилик курсаткичи махсулот микдори ёки хажми билан аниқланган булса, хозирги пайтда махсулот сифати унга булган талаб билан аниқланади.

Иккинчи гуруҳ принциплари одамларнинг бир-бирига булган муносабатларини, рахбар ходимлар ва меҳнат жамоа аъзолари уртасидаги муносабатларни узида акс эттиради. Инсонга булган муносабат бошқаришнинг асосини ташкил этади.

Учунчи гуруҳ принциплари менежер ёки рахбарнинг шахс сифатида шаклланишидир. Бу принцип юкорида куриб чиқилган иккита гуруҳ принципларига фаол амал килишнинг базаси хисобланади. Шунинг учун бу принцип ката ижтимоий – педагогик юкни уз зиммасига олади. Бошқариш таъсирчанлиги, ишлаб чиқариш самарадорлиги, янгиликнинг жорий этилиши, махсулотни сотиш учун кураш, бошқаришнинг инсонийлиги ва бошқаларни яхши тайёргарликдан утган бошқарувчи рахбарсиз тасаввур этиш кийин.

Бу ерда етакчи принциплар куйидагилар хисобланади:

– менежер – рахбарларни мақсадга мувофиқ равишда тарбиялаш ва кайта тарбиялаш.

– менежер кадрларни тайёрлаш ва кайта тайёрлаш.

Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси

Бошқаришнинг функциялари бошқаришнинг ташкилий структураси билан узвий боғланган булади. Бу ерда муҳим ва алоҳида аҳамиятга эга булган принцип меҳнатнинг рационал таксимоти хисобланади. Бу принцип ташкилий

структурани ажралмас таркибий кисми сифатида ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этади. Айнан манна шу принципни ҳисобга олиш мақсадга эришишнинг асосини ташкил этади. Мақсад эса янги ташкилий структурани ишлаб чиқиш ва унинг афзаллигини иқтисодий нуқтаи назардан баҳолашдир. Янги ташкилий структура рационал бўлиши ва мавжуд ташкилий структурага нисбатан самарали ва истикболли бўлиши лозим.

Ҳақиқатда ҳам бошқаришнинг ташкилий структураси доимо узғариб туриши керак. Бунинг учун бошқарувчи тизим мавжуд узғаришларни уз вақтида идрок этиши ва ташкилий структуранинг давр талабига жавоб беришини баҳолаши, тегишли узғаришларни киритиши лозим.

Бошқаришдан асосий мақсад ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш экан, шунга мос равишда ташкилий структура ҳам вақти вақти билан қайта қуриб чиқилиши лозим.

Ташкилий структуранинг назарий ва методологик табиатини билиш учун унга қуйилган талабларни, яъни ташкилий бўлинмалар уртасидаги узаро таъсирнинг аниқлиги, бошқариш функциясини такрорланмаслиги, бошқариш аппарати одимлари уртасидаги масъулиятни аниқ тақсимланганлиги, қарорлар қабул қилиш жараёнининг ишлаб чиқилиши, аборотлар оқимини ташкил этишнинг аниқлиги, бошқаришда функцияларнинг тарқок эмаслиги, техник воситалардан максимал фойдаланиш имкониятлари чуқур таҳлил қилиниши лозим.

Ишлаб чиқаришни бошқаришда ҳар хил ташкилий структуралар қулланилади. Сув ҳужалиги, аниқроғи сув ҳажалиги қурилишини бошқаришда энг қуп тизим чизикли-функционал тизим ҳисобланади. Уни ишлаб чиқиш учун қуйидаги тадбирлар амалга оширилади:

- қорхонада, УК ва бирлашмаларда бажариладиган функциянинг рационал марказлашганлик даражасини аниқлаш;
- лойihalаштирилган ташкилий структуранинг сув қурилиши ёки эксплуатацион ташкилот фаолиятининг мазмунига мос қилишини ҳисобга олиш;
- бошқаришнинг марказлашган функцияларини аниқлаш;
- бошқаришнинг янги ёки қайта ташкил этилган ташкилий структурасида сув ҳужалиги қурилиши ва эксплуатацион ташкилотларда сакланиб қоладиган бошқариш функциялари бўйича бажариладиган ишлар (хизматлар) руйхати ва ҳажмини аниқлаш;

- янги ёки кайта ташкил этилган ташкилий структурасида булинмаларда бошқариш фаолиятлари буйича бажариладиган ишларнинг таркибини аниқлаш;
- бошқаришни марказлаштириш натижасида бошқариш аппарати ходимлари учун сарф килинадиган меҳнат ва моддий – пул харажатларини камайтириш;
- давр талабидан келиб чиққан ҳолда бошқариш структурасининг таркибига кирадиган структуравий булинмаларни аниқлаш;
- мавжуд ташкилий структуранинг камчиликларини аниқлаш, бошқариш бугинларини, ихтисослаштириш омилини ва илғор намуна буладиган сув хужалиги ташкилотларининг ташкилий структурасини ҳисобга олиш.

Албатта лойихалаштириладиган ҳамда мавжуд ташкилий структура такқосланади ва ҳар иккаласига баҳо берилади. Баҳолаш усуллари куп. Уларга, ҳис этиш усули, синтез ва анализ усули, такқослаш усули ва бошқалар кирди.

Сув хужалиги қурилишини бошқариш органлари тизимининг самарадорлиги купинча ташкилий структуранинг такомиллашувига боғлиқ булади.

Бошқаришнинг ташкилий структураси ҳар хил ва узаро бир-бири билан боғлиқ булган бошқариш бугинларининг, ташкилий тузилмаси йигиндисидан ташкил топган булиб, бошқариш функцияси ва вазифаларини бажаришга мулжалланган булади.

Бошқариш структураси штатлар руйхатида, раҳбарлар уртасида функцияларни таксимлашда узининг аниқ ифодасини топади. Бошқариш структураси горизонтал буйича бошқариш бугинларига (гурух ва бумларга), вертикал буйича бошқариш босқичларига булинади. Бошқариш бугинлари бу мустақил функционал бошқариш органи ёки ижрочи булиб, бевосита бошликка ёки тегишли босқич муовинига буйсинади.

Бошқариш босқичлари пастдан юқорига қараб бошқариш органларининг буйсинишини узида акс эттиради. Сув ва кишлок хужалиги фаолиятининг узага ҳос томони шундаки, бу ерда бошқариш нафакат сув қурилиши ташкилотларида, қолаверса йирик хужалиқаро сугориш тизимини эксплуатация қилишда, давлат мелиоратив иншоотларида, сув ресурсларидан фойдаланишда ва уни муҳофаза қилишда, кишлок хужалигини бошқаришда бевосита иштирок этади.

Сув хужалиги курилишида энг куп таркалган бошқариш босқичлари бош бошқарма ва бошқармалардир. Бош бошқарма таркибига курилиш – монтаж корхоналари, саноат, лойихавий – технологик ташкилотлар киради. Бош бошқарма хужалик ҳисобидаги ташкилот Були, у бевосита буйсунувчи ташкилотлар ва корхоналар томонидан ажратилган молиявий маблағлар ҳисобига фаолият курсатади.

Бош бошқармани Кишлоқ ва Сув хужалиги вазирлиги томонидан тайинланадиган бошлик бошқаради. Кенгаш органи хайъат ҳисобланади. Унинг таркибини бош бошқарма бошликлари таклифи асосида вазир тайинланади. Бошқаришда доимий хизмат курсатувчи ишлаб чиқариш кенгаши ва илмий-техника кенгаши фаолият курсатади.

Бош бошқарманинг асосий вазифаси бошқарма тугрисидаги низомда атрофлича ёритилган. Бошқарма курилиш ва бошқа турдаги ишларни бажариш билан шугулланади. Бошқарма ишлаб чиқариш фондларидан, меҳнат, моддий-молиявий ресурслардан, самарали фойдаланиш режасининг бажарилишини таъминлайди. У уз вақтида ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий фондлардан фойдаланиш, хужалик ва молиявий фаолият, илмий-техника ютуқларини жорий этиш, илғор тажриба, Янги техника ва курилиш материалларини қўллаш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш учун масъул ҳисобланади.

Ақсарият бош бошқарма ва бошқармалар таркибига асосий бугин сифатида курилиш корхоналари киради. Улар хужалик ҳисоби асосида ишлайди. Корхона аппарати унга бевосита буйсунувчи ташкилотлар ва корхоналар ҳисобига фаолият курсатади. Корхоналар бажарадиган иш хажмига қараб раҳбарлар ва инженер-техник ходимлар учун иш хақи тулаш гуруҳларига бўлинади. Корхона структурасига мос бошқариш ходимлари учун белгиланган иш хақи, намунавий штатлар ва унга мос одимлар рўйхати; сони ва ходимнинг лавозими иш хақи қўрилишида аниқлананди.

Корхонанинг асосий вазифаси бош минтақавий бошқарма (бирлашма) вазифаларидан келиб чиққан ҳолда корхонанинг ихтисослашуви ва минтақавий хизматларини ҳисобга олиб аниқланади. Шу билан бирга ихтисослашган корхоналар кенг миқёсдаги вазифаларни бажаради. Аниқроғи улар қандайдир шартномалар (бажариладиган ишлар бўйича техник хужжатларни қўриб чиқади ва унга уз розилиги билдиради, ишлаб чиқаришни режалаштиради, моддий-техника таъминотини, ҳисоб-китобни, қўрилишни кадрлар билан таъминлаш ишларини олиб боради. Қалай бўлса корхоналар хужалик ҳисобида фаолият курсатувчи йирик қўйи ишлаб чиқариш бўлинмаларига, қўдратли техник ва иқтисодий бошқариш бўлинига айланиши мумкин.

Хозирги пайтда энг куп таркалган куйи бугин бошқарув ташкилотларининг унитар корхоналари (УК) хисобланади. Кейинги йилларда корхона таркибига кирувчи УК, КМБ (курилиш-монтаж бошқармалари) роли узгармокда. Бажариладиган функцияси буйича улар купрок хужалик хисобидаги ишлаб чиқариш корхоналарига айланмокда ва курилиш ишларини корхонага қарашли объектларда олиб бормокда. Шу билан бирга шундай УКлар борки., улар корхонадан анча узокда жойлашган булиб, ката хажмдаги курилиш ишларини олиб боади. Улар аниқроги корхоналарнинг функциясини бажармокда булар хаммаси бошқаришнинг ташкилий структурасини такомиллаштириш ва оралик бошқарув бугинларини қисқартиришни такозо этмокда.

Куп босқичли бошқарув структураси бошқаришнинг иқтисодий усулидан туларок фойдаланишга халакт беради, чунки ишлаб чиқариш корхонаси хуқуқига фақат УК, КМБ ёки корхона эгадир. Юқори бошқарув бугинлари эса расмий хужалик хисобидаги ташкилотлар булиб, асосан маъмурий бошқарув асосида узларининг иш фаолиятини юритади. Бу уз навбвтида куйи босқични бошқариш самарадорлигини қамайишига олиб келади. Шу билан бирга куп босқичли бошқарув оператив раҳбарликни сусайтиради, топширик, буйруқларни бажарилишини назорат қилишни қийинлаштиради.

Куп босқичли бошқарув функциясининг такрорланиши куп сонли бошқарув апаратини саклаб туришга олиб келади. Хар бир бошқарув босқичида қушмча ахборотлар, буйруқлар, курсатмалар пайдо булади, маълумотлар харакати секинлашади. Бу эса пировард натижада уз вақтида керакли қарорлар қабул қилишни қийинлаштиради.

Ташкилий структурани такомиллаштириш зарурияти курилиш ташкилотларини бозор иқтисодидаги утиши муносабати билан янада долзарб булиб қолмокда.

Тармокни бошқариш ташкилий структуранинг такомиллашуви билан биргалиқда курилиш ташкилотларининг куйи бугинларида ички хужалқ ташкилий структураси хам яхшиланиб бормоги лозим. Хозирги пайтда асосий курилиш булинмалари (биринчи бошқарув босқичи) ишлаб чиқариш участкалари хисобланади. Бу булинмалар бажариладиган иш хажми ва объектларнинг минтақавий жойлашишига қараб ташкил этилади. Участқалар сугориш, техник, маданий ва бошқа белгилари билан ихтисослашади хамда уларнинг иш хажми техник воситалар ва ишловчи ходимлар сони билан аниқланади.

Участқани ката иш юритувчи (прораб) бошқаради. Унинг ихтиёрида прораб ва мастер булади. Хужалик хисобида булмаган участкада махсус ишни участка механиги, нормаллаштирувчи ходим, инженер – иқтисодчи, қатта

бухгалтер, бухгалтер-хисобчи ҳамда омборчи, техник геодезист, чизмачи бажаради.

УКда иккинчи ички хужалик структурасини бошқариш босқичига участка иш юритувчиси (прораб) киради.

Учинчи босқичга участка мастерлари киради. Улар қурилиш-монтаж ва умумқурилиш ишларини бажаришда – 25 ишчи, махсус ишларда – 20 ишчи хисобида аникланади.

Қурилиш мастерлари бригадалар учу ниш жойларини ташкил этади, ишларни бажариш бўйича нарядлар беради ва уни ёпади, материалларни, иш қуролларини хисобдан чиқаради, иш сифатини, ишлаб чиқариш интизомини ва техник хавфсизлиги ишларини назорат қилади. Мастернинг масъулияти, ҳуқуқи ва вазифалари мастер тугрисидаги низомда қуратилган.

Туртинчи босқич – бригада (комплекс, ихтисослашган). Бригадани бригадир бошқаради. Улар бригада аъзоларининг меҳнатини ташкил этади, ишнинг бажарилиши сифатини назорат қилади ва лойиха - смета ҳужжатлари асосида ишнинг бажарилишини таъминлайди. Бригадир барча ишлаб чиқариш, ихтисодий-ижтимоий масалаларни ечишда мастер билан бирга иштирок этиш ҳуқуқига эгадир. Бригадир қуратмасини ишчи бажариши керак. Ишни бажариш шарт – шароитдан ва узига хос хусусиятидан келиб чиққан ҳолда бригада звеноларга бўлиниши мумкин.

УК ва КМБларининг ички ташкилий структураси бир биридан фарқ қилади. Сугориш минтақаларида икки, уч, ҳатто турт босқичли бошқариш структураси мавжуддир. Асосий принцип албатта ички хужалик ташкилий структурасида имкони борича бошқариш босқичлари, кам функциялар тартибга туширилган аниқ бошқарув аппарати бўлмоғи лозим. Шу билан бирга рационал тегишли структура ҳар хил босқичдаги раҳбар ходимлари уртасидаги энг самарали алоқаларни урнатиш имконини бермоғи лозим. Хусусан, ташкилот раҳбарлари ҳамда участка бошлиқлари уртасида алоқалар самарали бошқаришни таъминламоғи лозим.

Бошқаришнинг ташкилий структура турқумлари.

Бошқаришнинг ҳар бир босқичи самараси УК ва КМБлари структурасига, аниқроғи ташкилот раҳбарлари, бўлим бошлиғи ва бошқа бўлинмалар уртасидаги алоқаларга боғлиқдир. Қурилиш ташкилотлари ташкилий структурасининг схематик равишда қуриниши тасвирлаш уни яққолроқ тасаввур этиш имконини беради. У умуман олганда ташкилий структурани ҳар бир раҳбар билиши керак, бу бошқаришнинг энг қулай шаклини танлаш ва ишлаб чиқиш, бўлинмалар уртасида бошқарув функцияларини аниқ тақсимлаш имконини беради. УК ва қорхонанинг ташкилий структураси мавжуд ва лойихалаштирилган қуринишда бўлади. Ҳар бирини ҳар хил босқичларда, масалан хужалик бўлинмалари, бош

бошкармалар, корхона буйича у ёки бу бошқарув босқичларида тузиш мумкин.

Мавжуд ташкилий структурани график куринишида тасвирлаш булинмалар уртасидаги алокалар қандай ташкил этилганлигини курсатади. Агар таҳлил натижасида аниқланган алокалар баъзи бир функциялар алоқадорлигини таъминлай олмаса ёки талаб даражасида ташкил этилмаган бўлса рационал ташкилий структура ишлаб чиқилади. Бу структура булинмалар уртасидаги функциялар алоқадорлигини таъминлайди ва энг кам сонли бошқарув аппаратига эга бўлиш имконини беради.

Ташкилий структурани ҳақиқий тасаввур эти шва уни такомиллаштириш учун ташкилий структура туркумланини билиш лозим. Бунга чизикли ва чизикли-штабли, чизикли-функционал бошқариш структураси қиради. Энг қўп тарқалган ташкилий структура чизикли ташкилий структура ҳисобланади. Бу структуранинг моҳияти шундан иборатки, бўлим ва унда фаолият курсатувчи ходимлар бита раҳбарга бўйсинади. Чизикли бошқариш, масалан корхона буйича қуйидагича бошқарилади: корхона бошлиғи – бош инженер – бўлим бошлиғи – инженер. Бу структурада яққа ҳокимлик принципи амал қилади ва барча ходимлар бажарадиган ишлари буйича узининг раҳбаридан курсатма ёки топширик олади.

Чизикли ташкилий структура оддий ташкилий элементлардан ташкил топган бўлиб, уни қўллаш осон. Алоқа йўлри жуда қисқа ва етарли даражада самарали бўлади. Чунки раҳбарлар тезда керакли маълумотни олиш ва тегишли курсатмаларни бериши мумкин. Бу мазкур ташкилий структуранинг эгилувчанлигини таъминлайди. Чизикли бошқариш структураси б-чизмада келтирилган.

Таъқидлаш жоизки, бошқаришнинг чизикли структураси раҳбардан ҳар томонлама чуқур билимни, тажрибани талаб этади. у чизикли структурадан фойдаланиш имкониятини чеклаб қўяди. Шу сабабли бу бошқариш структураси соф алоҳида корхона, УКлардан кам қўлланилади. Лекин корхона ва УК бўлимларида ва булинмаларида ундан фойдаланиш мумкин.

Бошқариш функциясининг ихтисослашуви, режалаштириш, молиялаштириш, технологик тайёргарлик ва уларнинг мураккаблашуви ташкилий структура – туркумланини такомиллаштиришни талаб қилади. Сув хужалигини бошқаришнинг маълум босқичида бошқаришнинг функционал структураси пайдо бўлди. Унинг моҳияти шундан иборатки, бўлим, лаборатория ва бошқалар уз изтисослиги буйича кенг бошқариш ҳуқуқига эга бўлади. Ҳар бир булинма бошқаришнинг қуйи босқичига курсатмани узи беради. Масалан, УК бошлиғи участка бошлиғига топширикларни узи беради. Бўлим бошлиқлари барча қарорларни УК бошлиғи билан келишиб олиши

шарт эмас. Шунинг учун ҳужжатлар, қарорлар, курсатмалар ижрочига тезда етиб боради. Лекин бошқаришнинг бу ташкилий структурасида яққа ҳокимлик принципини реализация қилиш қийнлашади, чунки участкада фаолият курсатаётган ходим бир йула бир неча раҳбардан курсатма олиши мумкин. Бу курсатмалар булим бошликлари билан келишилган булиши мумкин. Бу уз навбатида қуйи бугин раҳбарларининг ишни бажаришда масъулиятини сусайтиради, хусусан участка бошликларини шу муносабат билан функционал структурани алоҳида қуллаш кам самара беради.

Чизикли ва функционал бошқариш структурасини қуллаш чизикли – штабли, чизикли – функционал бошқариш структурасини пайдо булишига олиб келади. Бу структура сув ҳужалиги қурилиши ташкилотларида қулланилади. Масалан, корхонада қуйи бугин фақат асосий раҳбар курсатмалари асосида бошқарилади, яъни корхона бошлиги – УК бошлиги – участка бошлиги. Чизикли – штабли бошқаришнинг ҳар бир босқичида (корхона – УК – участка) масъулиятли раҳбардан ташқари махсус функцияларни (режалаштириш, иктисодий техник, ҳисоб – китоб булинмалари) бажариш учун махсус булимлар еки мутахассилар гуруҳи ташкил этилади. Чизикли – штабли структурада охириги натижа учун ҳужалик раҳбари жавоб беради. Булим бошликлари фақат УК бошлиги рӯхсати билан, буйруқни, курсатма ва топшириқларни, меъёрий ҳужжатлари ижрочига етказди. Улар УК бошлиги олдиға режани, йуриқномани, технологик ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва унинг сифати учун жавоб беради. Чизикли – штабли ташкилий структуранинг афзаллиги ҳам шундадир. Бу структуранинг тузилиш принципи 6-чизмада берилган.

Амалиёт шундан далолат берадики, чизикли – штабли структура қупинча ката УКларда, корхоналарда ва бошқармаларда қулланилади. Лекин бу ташкилий теруруктуранинг камчилиги ҳам бор. Қупгина функционал булимлар, лабораторияларни тузиш бошқариш аппарати ҳдимлар қупайишига, бошқариш учун сарф қилинадиган харажатларнинг қупайишига олиб келади. Энг такомиллашган ташкилий структура Чизикли – функционал структура ҳисобланади. У тик чизик (вертикал) буйича қуйи бугин раҳбарларига, махсус масалалар буйича функционал, яъни булим раҳбарларига буйсинишни узида акс эттиради. У чизикли ва функционал ташкилий структурада мавжуд булган камчиликларни бартараф этади.

Чизикли функционал ташкилий структурада мутахассислар курсатмалари, масалан, механик, иктисодчи ва бошқаларнинг уз ишларига оид курсатмаларни бажариш ижрочилар учун мажбурий ҳисобланади. Функционал булинмалар фаолиятини мувофиқлаштиришни корхона бошлиги олиб боради.

Назорат саволлари

1. Бошқарув қонуни ва қонуниятларининг моҳиятини тушунтириб беринг?
2. Иқтисослаштириш қонунининг моҳияти нимадан иборат?
3. Интеграция қонунининг таркибий қисмларига нималар киради?
4. Марказлаштириш қонунининг моҳияти нималардан иборат?
5. Демократлаштириш қонунининг моҳияти ва аҳамияти нимадан иборат?
6. Вақт қонунининг моҳияти нимадан иборат?
7. Бошқариш принциплари нима?
8. Бошқариш принципларининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги ўрни нималардан иборат?
9. Сув хўжалигида ишлаб чиқаришни бошқаришнинг аҳамияти нимадан иборат?
10. Бошқарувчи ва бошқарилувчи тизимлари тўғрисида нималарни биласиз?
11. Иқтисодий бошқарув тизимлари таркибини тушунтириб беринг?
12. Иқтисодий тизимлар таркиби тўғрисида изоҳ беринг.
13. Иқтисодий муносабатларни қандай тушунасиз?
14. Меҳнат воситалари нима?
15. Меҳнат предметлари нима?
16. Иқтисодий тизим билан иқтисодий қонунлар ўртасида қандай алоқалар мавжуд?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Stephen P. Robbins, Timothy A. Judge. Essentials of Organizational Behavior (14th Edition) 14th Edition. Pearson; 14 edition (January 14, 2017). ISBN-10: 0134523857. 400 pages
2. Thomas Bournaris (Editor), Julio Berbel (Editor), Basil Manos (Editor), Davide Viaggi (Editor). Economics of Water Management in Agriculture 1st Edition, Kindle Edition. CRC Press; 1 edition (August 26, 2014). International Standard Book Number-13: 978-1-4822-3840-2 (eBook - PDF)
3. Scott J. Callan (Author), Janet M. Thomas (Author). Environmental Economics and Management: Theory, Policy, and Applications (Upper Level Economics Titles) 6th Edition. Cengage Learning; 6 edition (September 26, 2012)
4. Ў.П. Умурзоқов, И.Л. Абдурахимов. Сув хўжалиги менежменти. Тошкент. “Иқтисод - молия”, I ва II жилдлар. 2008 йил. 900-бет.
5. Султонов А.С. Умурзоқов Ў.П., Рашидов Ж.Х. Сув хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти. ТИМИ. 2008 йил. 248-бет.

2-мавзу: Сув хўжалиги тизимини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари

Режа:

1. Сув хўжалиги инфратузилмаси тушунчаси, мазмун ва моҳияти.
2. Иқтисодиёт тармоқларида сув ресурсларидан фойдаланиш.
3. Сувни кафолатли етказиб беришни таъминлаш чора-тадбирлари.
4. Ўзбекистонда сув истеъмолчилари уюшмаси ривожланиши.

Таянч иборалар: Иқтисодиёт тармоқларида сув ресурслари, Сувни кафолатли етказиб бериш, сув истеъмолчилари уюшмаси, Сув хўжалиги тизими, менежмент, сув ресурсларини бошқариш илмий-техника тараққиёти ва сифатни бошқариш.

Сув хўжалиги инфратузилмаси тушунчаси, мазмун ва моҳияти.

Республикамызда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг туб негизларидан бири сув ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллариини такомиллаштириш масаласидир. Ҳозирги кунда сув хўжалигида муаммолар келиб чиқишига сув хўжалиги инфратузилмаларининг техник ҳолати етарли даражада такомиллашмаганлиги, кўплаб саноат корхоналарининг комумунал-маиший хўжаликларининг сувдан самарасиз фойдаланаётганлиги сабаб бўлмоқда.

Инфратузилма – ҳар қандай яхлит иқтисодий тизим ва тузилмаларнинг мавжуд бўлиши шарт ҳисобланган таркибий қисми. Сўзма-сўз ифодалаганда, инфратузилма – бу иқтисодий тизимнинг асоси, пойдевори, ички тузилмаси демакдир. «Инфратузилма» атамаси латинча «infra» - қуйи, ости; «structura» - тузилма, жойлашув сўзларидан пайдо бўлган. Иқтисодиётда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма муҳим ўрин тутди.

Сув хўжалиги инфратузилмалари-қишлоқ хўжалиги ва бошқа макроиқтисодиёт тармоқларининг ривож топиши учун қулай шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган ирригация иншоотларидан ташкил топган фаолияти асосан истеъмолчиларни сув билан кафолатли таъминлашга қаратилган, мамлакатимиз иқтисодий ҳаётининг қуйи тизимидир.

Сув хўжалиги инфратузилмаси таркибига дастлаб Амударё ва Сирдарё сув ҳавзаси, қолаверса сув омборлари, ирригация тизими бошқармалари, магистрал каналлар, туманлараро каналлар, хўжаликлараро каналлар, ички хўжалик суғориш шаҳобчалари, сув тақсимловчи иншоотлар, сув ўлчагич асбоблари, очиқ ва ёпиқ зовурлар ва бошқа иншоотлар киради.

Ўзбекистоннинг ўз ҳудудида ҳосил бўладиган сувнинг умумий ҳажми 8-10 млрд. м³ дан ошмайди, яъни ҳар бир гектар суғориладиган ер ҳисобига тахминан 1000 м³ сув ҳосил бўлади. Бундан келиб чиқиб хулоса қиладиган бўлсак, Ўзбекистон ярим саҳро ва саҳро минтақасида жойлашганлиги сабабли ўз ҳудудида сув танқислиги ўта кучли ҳисобланади. Демак, мамлакатимизда истеъмол қилинадиган сувнинг 80% дан кўпроғи Қирғизистон ва Тожикистон ҳудудидан оқиб келади.

Мамлакатимиз ҳудудида сув таъминотини яхшилаш мақсадида бир қанча йирик каналлар қурилди. Булар жумласига «Катта Фарғона», «Катта Андижон», «Катта Наманган» каналлари Фарғона водийсида, «Жанубий Мирзачўл» канали Жиззах ва Сирдарё вилоятларида, «Паркент» ва «Тошкент» каналлари Чирчиқ дарёси воҳасида қурилди. Амударё воҳасида «Қарши магистрал» канали, «Аму–занг», «Амубухоро» канали, «Қорақум» ва бошқа қатор каналлар қурилди.

Сув танқислигини қисқартириш, таъминотини яхшилаш мақсадида Орол денгизи ҳавзасида қатор сув омборлари ва бир қанча йирик каналлар қурилди.

Жаҳонда ирригация бешиги ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси ўзининг ирригация инфратузилмасига эга. Тўғонсиз, сой суви билан суғориш даврларидан ўтган мамлакат сув хўжалиги XX аср охирларига келиб гидроэнергетика ва сув таъминотининг катта мажмуасига эга бўлди.

Сувдан умумий фойдаланиш ҳажмининг 85% ирригация улушига тўғри келади. Қишлоқ хўжалигининг мамлакат иқтисодиётдаги тутган ўрни, 16 млн дан ортиқ бўлган қишлоқ аҳолиси турмуш шароитининг унга бевосита боғлиқлиги, уларнинг турмуш даражаси, даромади ва фаровонлигини ҳисобга олиб, соҳани бир меъёрда таъминлаш жуда муҳимдир.

Айни пайтда 4,3 млн гектар ерни суғориш учун ўртача 57 км³ сув олинмоқда. Сирдарё ҳавзасида 1 гектар ерни суғориш учун умумий сув истеъмоли 10,4 минг/м³ ни ташкил этади. Амударё ҳавзасида бу кўрсаткич 12,5 минг м³ га тенгдир. Сувдан оқилона фойдаланмаслик, яъни унинг самарадорлиги пастлиги суғорма деҳқончиликни ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган асосий омиллардан биридир. Магистрал каналлардан сувнинг ер остига сизиб ўтиши, хўжалик ичидаги суғориш тармоқларида

ва бевосита суғориш жараёнидаги сув йўқотишлар – сувдан фойдаланиш самарадорлигини пасайтирувчи асосий омиллардир.

Кейинги йилларда давлат томонидан магистрал сув қувурлари самарадорлигини ошириш, сув етказиб беришни яхшилаш ва бошқа мақсадларга қаратилган қатор меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Халқаро ташкилотлар ва донор мамлакатлар томонидан амалга оширилаётган сай-ҳаракатлар суғоришнинг қулай ёндашувлари ва схемалари мамлакатнинг турли ҳудудларида ирригация тизимларининг турли даражада сувни бошқариш механизмлари ишлаб чиқаришга йўналтирилган. Бироқ уларни кенг қўламда жорий этиш учун молиявий маблағларнинг етишмаслиги ва деҳқончилик тизимидаги мавжуд муаммолар туфайли бу жараён нисбатан чекланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, йирик ирригация иншоотлари, ноёб насос станциялари, тўғонлар, каналлар ва бошқа сув хўжалиги инфратузилмалари, шунингдек, инфратузилмаларнинг эскириши, улардан фойдаланишнинг ёмонлашуви, сув узатиш ва тақсимлаш тизимининг тартибсизлиги билан қатор ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларни ҳам мерос қилиб олди. Яхши ва ёмон, замонавий ва эски, такомиллашган ва эскирган сув хўжалиги инфратузилмаларининг шу тарзда бир-бирига зид равишда уйғунлашиши Ўзбекистон мустақилликка эришганда, ирригация соҳасидаги вазиятнинг қандай даражада эканлигини ёрқин ифодасидир.

Ирригация ва дренаж инфратузилмасининг узлуксиз ишлашини таъминлаш ва фойдаланиш учун бажариладиган ишларга маблағлар ажратиш кескин камайиб, коллектр ва дренажларни таъмирлаш ҳамда тозалаш ишлари ҳажми кескин қисқарди, каналлар ва гидроиншоотларни қайта қуриш ишлари тўхтади. Сув хўжалиги инфратузилмасига хизмат кўрсатишни 191 миллиарддан (2000 йилда) 184 миллиардга (2003йилда) тушиб қолди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил октябридаги «Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги № ПФ – 3932 сонли фармони ҳамда 2007 йил 31 октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида «Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» ги № ПҚ – 718 сонли қарорлари қабул қилиниши бу борадаги ишларни тубдан яхшиланишига ва янада жадаллашишига олиб келди.

Иқтисодиёт тармоқлари томонидан сур ресурсларидан фойдаланиш

Бугунги кунда Ўзбекистон ички дарёларнинг 11,5 км³ ва трансгегаравий дарёларнинг 42,0 км³ миқдорига оқимдан фойдаланиш имкониятига эга. Сув ресурслари ҳажмининг 84 фоизни оладиган суғориладиган деҳқончилик сув ресурсларининг энг катта истеъмолчиси ҳисобланади. Барча истеъмолчиларнинг сувдан лимит асосида фойдаланиши тенг таъминланиш тамойили бўйича амалга оширилади.

Сув билан биринчи навбатда таъминланиш устуворлиги қуйидагича:

— ичимлик ва коммунал-хўжалик сув таъминоти;

саноат;

қишлоқ хўжалик сув таъминоти;

— ҳукуматнинг махсус қарори билан тасдиқланган сув истеъмолчилари.

суғориш тизмлари ва кичик дарёлар бўйича санитар оқимлар.

Сувдан ичиш ва коммунал эҳтиёжлар учун фойдаланиш. Коммунал хўжаликнинг асосий хусусияти — фойдаланилаётган сувга, айниқса, ичимлик суви сифатига қатъий талаб қўйишида намоён бўлади. Ирригацияга алоқаси бўлмаган истеъмолчилар орасида бу тармоқ сув олиш ҳажми, қайтарилмайдиган сув истеъмоли ва аҳоли пунктлар канализацияси сувларини оқизиш бўйича биринчи ўринни эгаллайди. Ҳар йили ичимлик ва коммунал эҳтиёжлар учун ирригацияга алоқаси бўлмаган тармоқлар сув истеъмолининг ярмини ташкил этадиган — 4,05 км³ ҳажмда сув олинади. Бу ўринда таъкидлаш керакки, коммунал хўжалик томонидан йилига 1,97 км³ ҳажмда қайтарилмайдиган сув истеъмол қилинади.

Ичимлик-хўжалик сув таъминотининг анчагина қисмини ер ости сувлари ташкил этади. Халқ хўжалиги мақсадлари учун олинадиган жами 6,205 км³ ер ости сувларнинг 1,142 км³ шаҳарларнинг ичимлик-хўжалик эҳтиёжлари учун, 1,423 км³ қишлоқ аҳоли пунктлари учун фойдаланилади.

Саноат эҳтиёжлари. Республика саноати ўз эҳтиёжлари учун ҳар йили 1,2 км³, шундан атиги 0,58 км³ ҳажмдаги сув қайтарилмайди. Фойдаланилаётган сув ҳажмининг қарийб ярими сифат нуқтаи назаридан атроф-муҳитга хавф туғдирадиган саноат оқова сувлари сифатида қайтиб келади. Очiq сув хавзаларига 502 та саноат объекти 0,14-0,17 км³ оғир металллар тузлари, фторидлар, фенол, нефть маҳсулотлари, азот гуруҳи элементлари, биологик ва муайян соҳалар учун хос бўлган бошқа зарарли моддалардан иборат тозаланмаган оқова сувларни оқизади.

Қишлоқ хўжалик сув таъминоти. Қишлоқ хўжалик сув таъминоти қишлоқ аҳолиси хўжалик-ичимлик, коммунал-маиший эҳтиёжлари ҳамда қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларини (шу жумладан, ерларни суғориш) қондиришни назарда тутди. Бу йирик сув истеъмолчиси коммунал хўжалиги муаммоларига ўхшаш, баъзан бундан жиддийроқ

муаммоларга дуч келади. Ҳар йили қишлоқ сув таъминоти учун олинадиган 0,906 км³ сувдан 90 фоизи қайта ишлатилмайди. Демак, ундан пайдо бўладиган оқава сувлар ҳажми кўп эмас.

Суғориладиган деҳқончилик. Умумий сув истеъмолида ирригациянинг улуши 84 фоизни ташкил этади. Мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ҳамда 16 млн. дан зиёд қишлоқ аҳолисининг ҳаётий таъминоти, даромадлари ва фаровонлигини шу омилга бевосита боғлиқлигини эътиборга оладиган бўлсак, тармоқни тегишли тарзда сув билан таъминлаш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирги вақтда ерларни суғориш учун ўртача 57 км³ сув олинади. Сирдарё ҳавзасида сув истеъмоли улуши гектарига 10,4 минг км³, Амударё ҳавзасида эса 12,5 минг км³ ни ташкил этади. Сувдан тежамкорлик билан фойдаланмаслик ва унинг самарадорлиги пастлиги суғориладиган деҳқончиликни ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган асосий омилдир. Паст самарадорликнинг асосий сабаблари — магистрал каналларда, ички хўжалик тармоғида ва бевосита суғориш жараёнида филтрлашув оқибатида сув йўқотилишидир. Сув манбасидан олинган сувнинг кам қисмигина мақсадли фойдаланилади.

Кейинги йилларда ҳукумат томонидан магистрал сув иншоотлари, сувни етказиб беришни яхшилашга йўналтирилган бир қанча меъерий ҳужжатлар қабул қилинган. Ҳалқаро ташкилотлар ва донор-давлатларнинг саъй-ҳаракатлари мамлакатнинг турли минтақаларида суғоришнинг оқилона ёндашув ва схемалари, ирригация тизимларининг турли даражасида сувни бошқариш механизмларини ишлаб чиқишга қаратилган. Бироқ уларни кенг қўламда жорий этиш ишлари маблағларнинг етишмовчиги ва деҳқончилик соҳасида талай муаммоларнинг мавжудлиги туфайли чекланмоқда. Бу вақтда эса сувнинг ифлосланиш даражаси ва унинг оқибатлари барқарор тараққиётга ўтиш ва озик-овқат хавфсизлигини таъминлашни қийинлаштириб, тобора кескин тус олмоқда.

Сувни кафолатли етказиб беришни таъминлаш чора-тадбирлари

Жамиятнинг ҳаётий таъминоти ва экотизимни узоқ муддатда сақлаб қолиш мақсадида мамлакатнинг сув тармоғининг бошқа соҳалар билан боғлиқ ҳолда истиқболдаги ривожланишининг учта сценарийси қабул қилинган:

— “Ёмонлашув сценарийси” (“Минимум”) — макроиқтисодий ривожланиш ва ўзгаришларнинг паст даражаси, сув инфратузилмаси ва қишлоқ хўжалигига инвестиция миқдорининг камлиги;

— “Мустаҳкамланиш сценарийси” (“Оптимум”) — ташқи инвестициялар ва иқтисодий фаолликни рағбартлантириш чоралари воситасида иқтисодиётни жадал барқарорлаштириш ва қайта қуриш;

— “Тикланиш сценарийси” (“Максимум”) — ички ва ташқи инвестициялар асосида қишлоқ хўжалиги, ирригация ва дренаж соҳаларида макроиқтисодий ривожланиш ва тузилмавий ўзгаришларнинг энг юқори даражаси.

Сувни кафолатли етказиб беришни таъминлаш учун Ўзбекистон ҳукумати томонидан йирик ва ўта муҳим сув-хўжалик объектларини қайта тиклаш, таъмирлаш ва янги сув иншоотларини барпо этиш орқали улардан фойдаланиш хавфсизлигини таъминлаш бўйича қатор қарорлар қабул қилинган.

Сирдарё ҳавзасида Арнасой сув омбори барпо этилган (энг кўп сув ҳажми 1,0 км³), шунингдек Наманган вилояти ҳажми 0,2 км³ ни ташкил этадиган Резаксой сув омборини қуриш ишлари амалга оширилмоқда.

Мазкур тадбирлар мажмуининг амалга оширилиши сувга бўлган эҳтиёжни қопламаса ҳам, белгиланган лимитлар доирасида сувдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, йил давомида сувни тақсимлаш имкониятини яратади. Бу муаммолар минтақавий тус олгани сабабли республикалараро даражада ҳал этилиши лозим. Дунёнинг бошқа минтақаларида сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш тажрибасининг кўрсатишича, қисқа муддатли даврда Марказий Осиё давлатларининг минтақавий ҳамкорлигини мустаҳкамлаш баробарида миллий даражада сувдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва сувни кафолатли етказиб бериш каттагина даромад келтириши ва харажатларни оқлаши мумкин.

Суғориладиган деҳқончилик. Суғориладиган деҳқончилик аввалгидек сув ресурсларидан энг кўп фойдаланадиган, истеъмолчи ҳамда аҳоли бандлиги ва унинг даромадларини таъминловчи мамлакат иқтисодиётидаги етакчи тармоқ ҳисобланади.

Суғориладиган деҳқончилик тармоғида каналлар ва суғориш майдонларидаги сув йўқотишларини камайтириш мақсадида суғориш ва дренаж тизимларини реконструкция қилиш ва унга хизмат кўрсатишни ўз ичига олган техник, сув-хўжалик ва табиатни муҳофаза этиш борасида тадбирлар мажмуи, сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш ва сув камчил бўлган ҳудудларни сув таъминотини таъминлашга қаратилган бир қатор тадбирларни амалга ошириш режалаштирилган. “Оптимум” сценарийсига

кўра, суғориш тизимларининг фойдали иш коэффиценти 2015 йилда 0,70 гача, 2025 йилга бориб — 0,75 гача оширилиши даркор.

Экинларни диверсификациялаш, ерга ишлов бериш, ўғитлар сифати ва уларни қўллаш тизими, ўсимликларни ҳимоя қилишни яхшилаш, сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш ҳамда замонавий технологияларни жорий этиш орқали сувдан самарали фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Яқин кезда суғориш техникаси фойдали иш коэффицентини ўртача 0,69, 2025 йилга бориб эса 0,74 гача кўтариш режалаштирилмоқда.

Ичимлик ва коммунал сув таъминоти. Келажакда тармоқдаги асосий вазифа — аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, сув таъминоти даражаси, меъёрлари ва эҳтиёжга қараб талабни қондирадиган марказлаштирилган сув таъминоти эвазига шаҳарлар ва аҳоли пунктларининг коммунал-маиший эҳтиёжларини қондиришдан иборатдир.

Келажакда тармоқнинг яқин ва ўрта истикболдаги эҳтиёжлари қуйидагича:

яқин истикболда — йилига 6,2 км³ (2010);

ўрта истикболда — 8,1 км³ (2025).

Қишлоқ хўжалиги сув таъминоти. Тармоқ бўйича асосий вазифа — чорвачиликни сув билан таъминлаш, деҳқончиликнинг ишлаб чиқариш соҳасининг техник, агрохимёвий ва бошқа эҳтиёжларини қондиришдан иборат. Келажакда унинг эҳтиёжлари қуйидагича бўлиши мумкин:

яқин келажакда — 1,5 км³ (2010);

ўрта истикболда — 1,7 км³ (2025).

Ўзбекистонда сув истеъмолчилари уюшмаси ривож

Ўзбекистонда 4 млн. гектардан ортиқ суғориладиган ерлар бор. Ирригация мақсадларига сув асосан икки манбадан — Сирдарё ва Амударё ҳамда катта-кичик каналлар тармоғи орқали истеъмолчиларга етказиб берилади. Қишлоқ хўжалиги сувдан фойдаланувчи асосий истеъмолчи ҳисобланади - сувнинг 90 фоиздан ортиқроғи ана шу тармоқ эҳтиёжлари учун фойдаланилади.

Йирик хўжаликларнинг жадал тугатилиши ва кўплаб мустақил ишлаб чиқариш бирликлари — фермерлар хўжаликларнинг ташкил этилиши, илгарилари ширкат хўжаликлари қарамоғида бўлган ички хўжалик ирригация ва дренаж тизимини бошқаришда ва молиялаштиришда маълум бўшлиқнинг вужудга келиши олиб келди. Ҳукумат мазкур бўшлиқни тўлдириш мақсадида сув истеъмолчилари уюшмаларини (СИУ) ташкил этишни рағбатлантирмоқда. СИУ мутлақо янги институт бўлмай,

каттагина тарихга эгадир. Аксарият ривожланган мамлакатларда СИУ сув тизимларини талаб даражасида сақлаш ва молиялаштириш имкониятини берадиган сув истемолчиларининг барқарор ва самарали фаолият юритадиган ташкилоти ҳисобланади. Мазкур давлатлар тажрибаси айнан ана шу ташкилотлар ички хўжалик ирригация ва мелиорация тизимларини самарали бошқариш имкониятини берадиган ташкилотлар эканини кўрсатади. Ўзбекистонда ушбу СИУлар 1999-2000 йилларда, яъни самарасиз ишлаётган жамоа хўжаликлари ўрнига уюшмаларга бирлашган фермер хўжаликларини ташкил этиш даврида пайдо бўлган, кейинчалик ана шу хўжаликлар асосида сув истемолчиларининг дастлабки 13 ассоциацияси шакллантирилган.

Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 январиди қабул қилинган “Қишлоқ хўжалик корхоналарини фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 8-сонли қарори ҳамда унда баён этилган “Қайта ташкил этилаётган қишлоқ хўжалик корхоналари ҳудудида сув-хўжалик муносабатларини бошқариш тартиби”дан кейин СИУ ташкил этиш жараёни янада жадал тус олди.

Ҳозирги вақтда СИУ моддий-техника базаси ҳам, кадрлар потенциали ҳам заифлигича қолмоқда. Шунингдек улар молиявий менежмент, сув ресурсларини стратегик бошқариш, суғориш ва коллектор-дренаж тизимини режалаштириш, хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш борасида катта тажрибага эга эмас.

СИУнинг фаолияти ўз аъзолари, яъни фермер ва деҳқон хўжаликлари фаолиятининг натижаларига бевосита боғлиқдир.

Бу ўринда қуйидаги асосий муаммоларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

— СИУ аъзолари ҳисоб рақамларида ҳар доим ҳам эркин маблағлар бўлмаслиги сабабли, улар аъзолик бадалларини ва СИУнинг хизматлари ҳақини ўз вақтида тўлаш имкониятига эга эмас;

фермерларга нефть-ёқилғи маҳсулотлари, ўғит ва МТП хизмат ҳақини тўлаши учун имтиёзли, мақсадли кредитлар ажратилади. Аммо бу кредитларда СИУ хизмат ҳақини тўлаш учун ажратилган маблағлар СИУ харажатларини қопламайди. Шу муносабат билан, СИУ аъзоларида юқори даражадаги кредиторлик ва дебиторлик қарзлари пайдо бўлади;

СИУ нодавлат ва нотижорат ташкилот сифатида қўшимча қиймат солиғидан озод этилиши керак, аммо ундан солиқ ундириб олинмоқда;

ирригация тизими ва СИУ бошқаруви мутахассислари малака-сининг пастлиги.

СИУ ривожлантириш учун зарур ҳуқуқий базани таъминлаш учун СИУ фаолиятига оид, жумладан, СИУ ҳақидаги қонун, солиққа тортиш

бўйича меъёрий ҳужжатлар мажмуи каби қонунчилик ва ҳуқуқий меъёрий ҳажжатлар ишлаб чиқилиши зарур.

Йилдан-йилга сув ресурсларининг мавжудлиги билан боғлиқ вазият тобора кескинлашиб бораётгани қарамай, мамлакатимизда сувни бепул етказиб бериш амалиёти давом этмоқда. Бундай ёндашув бу қадар қимматли ва зарур ресурсдан оқилона фойдаланишга рағбатлантиради дейиш қийин. Шу билан биргаликда, мазкур тамоқнинг нафақат истиқболдаги ривож, балки бугунги кунда жамият эҳтиёжларини талаб таражасида таъминлаш учун ушбу соҳага катта миқдорда маблағ йўналтириш зарур. Сувдан тежамкорлик билан фойдаланишни рағбатлантириш учун жаҳондаги кўплаб давлатларда пуллик тўлов тизими жорий этилган. Турли мамлакатларда сувга бўлган харажатларни қоплаш тури ва даражасини ўша давлатларнинг шарт-шароитлари ва сув истеъмолчилари имкониятларига қараб фарқланади. Деярли барча мамлакатларда саноат-коммунал сув истеъмоли учун энг юқори тўлов миқдори белгиланган (у сув-хўжалик комплексининг ушбу соҳага хизмат кўрсатиш борасидаги харажатларини тўлиқ қоплайди). Ирригация сув истеъмолчилари эса бу борада муайян имтиёзли ҳолатда бўлиб, фойдаланиш харажатларнинг бир қисминигина қоплайди. Ўзбекистонда сувдан фойдаланишнинг пуллик хизмат турини жорий этиш борасида дастлабки қадамлар қўйилмоқда. Таъкидлаш жоизки, бу ўринда сўз мамлакатимизда ресурс сифатида сув учун пул тўлаш хусусида эмас, уни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ хизмат харажатларининг бир қисмини қоплаш ҳақида бормоқда.

Сув хўжалиги тизimini бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари

Республикамизда амалга оширилаётган аграр иқтисодий ислохотларнинг туб негизларидан бири сув ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллариини такомиллаштириш масаласидир. Ҳозирги кунда сув хўжалигида муаммолар келиб чиқишига сув хўжалиги инфратузилмаларининг техник ҳолати етарли даражада такомиллашмаганлиги, кўплаб саноат корхоналари, комумунал- маиший хўжаликларининг сувдан самарасиз фойдаланаётганлиги сабаб бўлмоқда.

Маълумки, республикамиз қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг асосий қисми - 4,2 млн. гектари суғориладиган ерлардан иборат бўлиб, етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 90 фоизидан

ортиғи мана шу ерлар ҳиссасига тўғри келади. Ўзбекистон Республикасида бир йилда ўртача 67 млрд. м³ сув истеъмол қилинадиган бўлса, шундан 50 млрд. м³ да кўпроғи суғорма деҳқончилик учун сарфланади. Ҳар бир гектар суғориладиган ерга ўртача 11-12 минг м³ сув сарфланади. Агар сувнинг 20 фоизи мамлакатимизда ҳосил бўлишини қолгани эса Қирғизистон ва Тожигистон республикаларидан оқиб келишини инобатга олса, мамлакатимиз учун сув қанчалик қадрли, ундан самарали фойдаланиш, сув хўжалигини бошқаришга янгича ёндашув зарур эканлиги аён бўлади. Шу боис ички хўжалик суғориш тармоқларини техник ҳолатини яхшилаш, замонавий суғориш тармоқлари ва иншоотлари қуриш, мавжудларини таъмирлаш ва қайта тиклаш долзарб муаммолардан биридир.

Республика бўйича суғориладиган ерлар майдони ва сув ресурсларидан фойдаланиш ҳолатининг таҳлили, сўнгги йилларда суғориладиган ерлар майдони ва лимитга нисбатан ҳақиқатда фойдаланилган сув ҳажми камайганлигини кўрсатди (1-жадвал).

Республика бўйича суғориладиган ерларни мелиоратив ва шўрланиш ҳолати ҳамда салмоғининг таҳлили, мелиоратив ҳолати яхши бўлган ерлар майдони ошганлигини ва мелиоратив ҳолати қониқарсиз бўлган ерлар майдони камайганлигини кўрсатди.

Сув хўжалигида мавжуд муаммоларни ечишда менежмент имкониятларидан кенг фойдаланиш яхши самара беради. Буларни қуйидагиларда эътироф этиш мумкин:

-сувдан оқилона фойдаланишнинг муаммоларини ҳал қилиш мақсадида менежмент, “Суғориладиган ерларнинг мелиорацияси”, “Деҳқончилик”, курсларини илғор услубларидан фойдаланиш, уларни амага ошириш зарурлигини иқтисодий асослаб бериш асосида сувдан фойдаланиш коэффицентини ошириш йўлларини белгилаб беради. Бу эса экин майдонининг ҳар бир гектарига тўғри келадиган кўрсаткичларини яхшилаш, сув сарфи, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг сарф-харажатларини кескин туширади, сув ресурсларини тақчиллигини пасайтиришга таъсир кўрсатади, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имконини беради;

- сув хўжалигида ташкилий тадбирларни ишлаб чиқиб, меҳнат тақсимоти ва кооперацияси, унинг рационал шаклларини асослаб беради;

-илғор услублардан фойдаланиб, сув хўжалиги соҳасидаги ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишни иқтисодий жиҳатдан асослаб беради;

-сув исрофгарчилигига йўл қўймайдиган технологияларни (томчилаб суғориш тизими, оралатиб суғоришнинг янги услублари) уларни қўллаш

соҳаларини оптималлаштириш асосида жорий этиш йўлларини белгилаб беради;

-йирик насос станцияларида, сув омборлари ва гидротехник иншоотларида компьютер технологиялари ҳамда бошқа электрон техникалардан фойдаланишни кўзда тутувчи бошқаришнинг масофавий автоматлаштирилган тизими мажмуини яратиш ва жорий этиш йўлларини белгилаб беради;

-турли сувни тежовчи хориждаги ва ватанимиздаги технологияларни тажрибавий асосда синовдан ўтказиш йўли билан Ўзбекистон шароитида қабул қилиш мумкин бўладиган энг самарали технологияларни республика сув хўжалигида кенг кўламда жорий этишни иқтисодий жихатдан асослаб беради;

-суғориш иншоотларини куришнинг янги материалларини қидириб топиш, тажриба участкаларини синовдан ўтказиш, улардан суғориш тизимини эксплуатация қилишда фойдаланиш бўйича техник хужжатларни тайёрлаш ишларини амалга оширади.

2. Ўзбекистон Республикасида сув ресурслари чекланган. Шунинг учун сув ресурсларини бутун чора- тадбир ва усулларни қўллаган ҳолда тежаш ва самарали фойдаланиш муҳим вазифа бўлиб қолмоқда. Чунки сув ресурсларисиз халқ хўжалиги тараққиётини таъминлаб бўлмайди.

Ҳозирги кунда республикада сув давлат мулки бўлиб, уни бошқарувчи ташкилотлар давлатга қарашлидир. Булар Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, ирригация тизимлари ҳавза бошқармалари ва уларнинг тизимидаги ирригация тизими бошқармалари ҳисобланади. Бу ташкилотлар суғориш тизимларидан фойдаланишда, сув тақсимотини амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунига асосланган ҳолда иш юритади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда сув ресурсларини бошқариш асосан Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ихтиёридадир. Юқоридан пастга қараб унинг таркибида фаолият юритувчи ирригация тизимлари ҳавза бошқармалари, улар тизимидаги ирригация тизими бошқармалари, йирик магистрал каналлар ва сув омборлари, вилоятлар таркибида туманлараро каналлар ва сув омборлари, сувдан фойдаланувчи уюшмалари ва бошқа ташкилотлар иш олиб бормоқдалар.

Маълумки, сув ресурсларини режалаштириш ва тақсимлаш билан Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, унинг тизимидаги ирригация тизимлари ҳавза бошқармалари, улар таркибидаги ирригация тизими бошқармалари бевосита шуғулланадилар.

Сувдан фойдаланишни режалаштириш учун суғориш мавсуми (вегетация даври) бошланишидан олдин сув истеъмолчилари ўзларининг сувга бўлган эҳтиёжларини ирригация тизими бошқармасига берадилар. Бошқарма эса ўз навбатида туманнинг сувга бўлган эҳтиёжини умумлаштириб, режа тузади ва уни ирригация тизимлари ҳавза бошқармасига топширади. Ҳавза бошқармаси эса тизим бўйича сувга бўлган эҳтиёжни умумлаштириб режа тузади ва бу режани Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигига топширадилар. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ушбу маълумотларни ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, натижада республика бўйича мавжуд бўлган сув манбаларининг имкониятини олдиндан башорат қилиб, йирик сув истеъмолчилари ва вилоятлар бўйича сув тақсимлаш ишларига киришади. Бу вазифани одилона бажариш учун вилоятлар ва ички манбалар бўйича сувнинг аниқ лимитлари белгилаб чиқилади. Манбада сувнинг кўп ёки кам бўлиши рўй берганда лимитлар миқдорини у ёки бу томонга ўзгартирилиши мумкин.

Сув хўжалигининг юқори даражада сув ресурслари билан таъминланганлиги, улардан самарали фойдаланиш, инфратузилманинг ҳолати, қишлоқ хўжалигини ҳудудий ривожлантиришнинг стратегия ва тактикасига ҳамда сув хўжалиги иншоотларидан самарали фойдаланиш бўйича аниқ тадбирларни амалга оширишга катта таъсир кўрсатади.

Мамлакатимизда сув ресурсларини бошқариш ва улардан оқилона фойдаланиш ўзига хос жиҳатдан ёндашувни талаб этади. Буни эса ички имкониятларни инobatга олиб бозор иқтисодиёти тамойилларидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги фармони билан қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ирригация тизимларини ҳавзалар бўйича бошқариш тамойиллари асосида ер усти сув ресурсларининг давлат бошқарувини амалга ошириш ва барча даражаларда сувдан фойдаланишнинг бозор тамойилларини жорий этиш вазифаси юклатилди. Ушбу фармон асосида Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 июлдаги 320-сонли қарори билан ирригация тизимларини бошқариш маъмурий-ҳудудий тамойилдан ҳавза тамойилига ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси сув ресурсларини бошқаришнинг олдинги таркибида жами 260 та ташкилотлар фаолият юритган бўлса, амалдаги таркиб эса ўз ичига 101 та ташкилотни бирлаштиради ёки улар сони 159 тага қисқартирилди. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги таркибидаги «Сув хўжалиги бош бошқармаси» зиммасига: Давлатлараро сув хўжалиги комиссияси, Амударё ва Сирдарё сув ҳавзалари, Марказий диспетчерлик хизмати, Ирригация тизимлари ҳавза бошқармалари фаолиятини самарали

ва бозор тамойиллари ҳамда механизмлари асосида ташкил қилиш вазифаси юклатилди.

Ўзбекистон Республикасида сув хўжалигини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

-Биринчидан, сув ресурсларининг захиралари жуда чекланганлиги.

-Иккинчидан, сув ресурсларининг ҳудудлар бўйича турлича тақсимланганлиги.

-Учинчидан, сув ресурсларининг ҳосил бўлиши кўп жиҳатдан табиий иқлим шароитларига боғлиқлиги.

-Тўртинчидан, сув ресурсларини бошқариш давлат аҳамиятига моликлиги.

-Бешинчидан, сув хўжалигининг мавсумий характерга эга эканлиги.

-Олтинчидан, ирригация ва мелиорация иншоотларини қуриш ва таъмирлаш ишларини тўлиқ амалга ошириш, кўп жиҳатдан давлат томонидан ажратиладиган маблағлар миқдорига боғлиқлигидир.

Буларнинг барчаси ўз навбатида сув ресурсларини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятларини белгилайди ва мамлакатимизда бозор муносабатлари қарор топган шароитда, уларни бошқаришга алоҳида ёндашувни ва такомиллаштиришни тақозо этади.

Бугунги кунда сув хўжалигини бошқаришни такомиллаштиришнинг объектив зарурияти қуйидагилардан иборат:

-иқтисодиётнинг барча тармоқлари сингари сув хўжалигида ҳам бозор муносабатларининг шаклланиши;

-турли мулкчилик шаклларидаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчиларнинг вужудга келиши;

-сув ресурсларининг захиралари чекланганлиги боис ундан самарали фойдаланишни ташкил этиш;

-қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчиларнинг суғориш сувиغا бўлган талабининг ўсиб бориши;

- ирригация ва мелиорация тадбирларини амалга оширишда давлат томонидан ажратилаётган маблағларининг етишмаслиги ва сув хўжалиги ташкилотларининг

Сув хўжалигини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари уни самарадорлигини баҳолашга ҳам ўзига хос жиҳатдан ёндашувни талаб этади. Бу эса ўз навбатида сув хўжалиги тизимини бошқаришга алоҳида ёндашувни тақозо этади.

4.Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 июлдаги «Сув ресурсларини бошқаришни ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори билан республикада ирригация тизимларини бошқаришнинг маъмурий – ҳудудий принципидан ҳавза

принципига ўтказилди. Сув ресурсларини бошқаришнинг ҳудудий принципдан ҳавза принципига ўтиш сув хўжалиги тизимида қуйидаги ижобий натижаларга эришишга олиб келди ва бир қатор имкониятларни яратди:

-бир неча маъмурий ҳудудлардан ўтадиган ирригация тизимини бир ҳавза бошқармаси билан бошқариш имконини берди;

-маълум ирригация тизими ҳавзаси учун сув ресурсларидан мақсадли ва самарали фойдаланиш, илғор технологияларни кенг жорий этиш имконини берди;

- истеъмолчиларни ўз вақтида сув билан узлуксиз таъминлаш, ирригация ва мелиорация иншоотларининг ҳолатини яхшилаш, техник ишончлилигини оширишга кенг шароит яратилди;

- сув манбаи бўйича барча истеъмолчиларни уларнинг талабига қараб пропорционал таъминлаш имконини берди;

- истеъмолчилар бўйича сув ресурсларидан фойдаланишнинг аниқ ҳисобини таъминлаш бўйича ягона сиёсат олиб боришни таъминлади;

-сувдан фойдаланишни режалаштириш ва тақсимлашни ҳамда бошқаришни илмий асосда ишлаб чиқиш ва амалга оширишга шароит яратилди;

-сув манбаи билан сувни бевосита истеъмолчилари ўртасида ортиқча оралиқ бўғинлари бартараф этилди;

- сув хўжалиги ташкилотларида раҳбар ва ходимларнинг масъулиятини ошириш ҳамда сувдан фойдаланиш интизомига риоя қилишини таъминлади;

- бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишни назорат қилишни енгиллаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш имконини берди.

Сув хўжалигини бошқаришнинг ҳудудий принципига ўтиш натижасида сувдан фойдаланиш режаларини ишлаб чиқиш, сув олиш ва ундан фойдаланиш бўйича лимитларни белгилаш, сув олиш ва ундан фойдаланиш юзасидан шартномалар тузиш, сув ресурслари балансини ишлаб чиқиш ва ҳужжатларда тубдан ўзгаришлар юзага келди.

Сув хўжалиги ишлаб чиқаришида илмий-техника тараккиёти ва сифатни бошқариш

Илмий - техника тараккиёти деганда биз меҳнат предметлари ва курулларини узлуксиз ривожий ва тараккиётини, янги қурилиш материаллари яратишни, такомиллашган технология ва техникани жорий этишни, илғор

бошқаришни, меҳнатни ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш усуллари ва шакллари тушунамиз.

Хозирги пайтда илмий - техника тараккиётининг сифат курсаткичларидан бири шундаки, фан бевосита ишлаб чиқариш кучларига айланиб бормокда, кул кучини камайтириш, меҳнатни енгиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсусот сифати ва мустаҳкамлигини оширишга ва узок вақт хизмат қилишини таъминлашга, ишлаб чиқаришни мханизациялаш ва автоматлашга қаратилгандир.

Илмий - техника ютуқларидан объектив зарурияти туфайли сув хужалиги ишлаб чиқаришини бошқаришда фойдаланиш бир нечта сабаблар билан аникланади: илмий-техника тараккиёти қурилишнинг индустриал усулларига асосланган ҳолда ишни олиб бориш; капитал маблағлар самарадорлигини ошириш, мелиорация қилинган ерларни қайтадан ишга туширишни тезлаштириш ва пировард натижада кишлок хужалигини ривожлантиришни тезлаштириш ва табиатнинг унга булган салбий таъсирини камайтириш имконини беради.

Мелиорация туб моҳиятига қура илмий - техника тараккиётининг шакли ва йуналиши ҳисобланади. Мелиорация жараёни куп киррали булиб, у қуйидаги тадбирлар мажмуини уз ичига олади: сугориш, ерни шуруни ювиш, ерни текислаш ишларини олиб бориш, сув-хаво режимини тартибга солиш, сув чиқариш, ерни маданийлаштириш, ерни тошлардан тозалаш, уни текислаш, сугориш қарталарини йириклаштириш орқали техника ва кишлок хужалик машиналаридан фойдаланишни яхшилаш, юкори унумли яйловларни яратиш, тупрокни гипслаш, сув ва шамол эрозиясига қарши қурашиш. Сув окимини тартибга солиш ва бошқалар. Алоҳида қайд этиш жоизки, мелиорациянинг барча турлари меҳнат шароитини яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини оширишда муҳим роль уйнайди.

Илмий - техника тараккиёти сув хужалиги ишлаб чиқаришини бошқаришда қатор илмий-техника вқртиха - қидирув йшлари сув хужалиги қурилиши эксплуатация ташкилотлари- ҳамда қупгина бошқариш апарати ходимларини жалб қилиш орқали амалга йширилади. Бунда илмий - техника тараккиёти қатор бир-бирига боғлиқ бугинларни уз ичига олади. Бу йуналишда қуйидаги туртта босқични алоҳида қурсатиб утиш мумкин:

- Тегишли тармокда фан ва ишлаб чиқаришнинг бирлигини таъминлашга қаратилган вертикал буйича илмий-техника тараккиётини бошқариш;
- Алоҳида олинган тармокдарни халқ хужалигининг бошка тармоқлари билан узвий алоқадорлиги ва боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда

горизонтал буйича амалга ошириладиган илмий - техника тараккиётини бошқариш.

Шундан кейин илмий - техника тараккиётини акс эттирувчи курсаткичлар тизимини урганишга утиш лозим. Шу муносабат билан куйидаги курсаткичлар гуруҳини ташкил этиш мумкин:

- Иктисод килинган жорий ва капитал харажатларни узида акс эттирувчи умумлашган иктисодий киймат курсаткичлари;
- Илмий - техника тараккиётининг натижавий (электр энергияни, металлни; ёкилгини иктисод килиш) ҳолатини баҳолашда кулланиладиган техник-иктисодий курсаткичлар;
- Материал ва конструкцияни мустаҳкамлигини, техниканинг ишончлилигини ва унинг аниқ ишлашини қафолатловчи техник курсаткичлар.

Илмий - техника тараккиётини бошқариш.

Илмий - техника тараккиёти ва унинг натижаларини курилишга жорий этиш бу жараённи бошқаришни талаб этади. Бошқариш усуллари ичида энг муҳими режалаштириш ва иктисодий рағбатлантириш ҳисобланади.

Ўзбекистан Кишлоқ ва сув хужалиги вазирлиги тизимида илмий ишларни режалаштириш ва мувофиқлаштириш бевосита илмий - техника бош бошқармаси томонидан амалга оширилади. Унинг зиммасига илмий - тадқиқот институтлари фаолиятини назорат қилиш ва ташкил этиш вазифаси юклатилган. Бошқарма тугалланган илмий ишлар буйича тайёрланган таклифлардан фойдаланиш ва илмий-тадқиқот ишларини самарадорлигини ошириш буйича масъул ҳисобланади.

Илмий - техника тараккиётининг дастлабки босқичи истикболни аниқлаш (башоратлаш)дир. У куйилган масалани ечишнинг бир нечта вариантларини уз ичига олади. Кейин ушбу вариантлардан энг маъқули танлаб олинади.

Мелиоратив курилиш соҳасида истикболни ишлаб чиқиш қатор тармоқларда ҳужжатларга асосланган булиб, истикболдаги илмий - техника тараккиётини узида акс эттиради. Унга "курилишни жойлаштириш, ривожлантириш схемаси ва унинг базази", "курилиш - монтаж ташкилотларининг ишлаб чиқариш ва техника базасийинг ривожлантириш курилишнинг техник даражасини ошириш, унинг кийматини қамайтиришнинг асосий йуналишлари" қабиларни киритиш мумкин. Бу дастурий ҳужжатлар ягона техника сиёсатини яқин келажак учун аниқлаб беради.

Сув хужалиги курилиши ташкилотларида илмий - техника тараккиёти тармоқларийстикболини аниқлаш орқали олиб борилади. Хусусан унга "сув ресурсларидан- оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишни илмий.-техник истикболларни мелиорация оптимал тизимини аниқлаш, тупрокни эрозиядан саклаш ва унинг унумдорлигини ошириш усуллар»" ва бошқалар қиради. Курилиш ташкилотларида техника тараккиёти даражасини тахлил қилиш учр!" коэффициентлар ёрдамида ҳисоб - китоб нилинган қатор курсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунга меҳнатни механизациялаш курсаткичини мисол қилиб курсатиш мумкин. Бу курсаткич механизациялаш буйича миқдорий баҳолаш имконини беради. У икки курсаткич орқали аниқланади:

Илмий-техника тараккиёти билан узвий боғлиқ булган муаммо маҳсулот сифати ва меҳнат сифати ҳисобланади. Алоада таъкидлаш жоизки илмий-техника даражаси албатта сифатга таъсир этадиган маҳсулотни, техникани ва иш жойини аттестациялашда қулланилади.

Бу мавзунини урганишдан олдин сифатни бошқаришнинг объектив зарурлигини яхши англаб етмоқ лозим. Буни аниқлаш курсаткичларини бошқариш тизими мажмуини (КМБТМ), унинг тузилиши ва фаолияти принципларини, ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этиш тартиб қоидаларини билиш лозим.

Маҳсулот сифатини бошқаришнинг ягона Давлат тизими принципи тугрисида тухталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бу тизим сифат курсаткичини ишлаб чиқаришни бошқариш тизими билан, яъни маҳсулот ҳаётий циклинини уз ичига олган лойиҳалаштириш, курилиш ва эксплуатация ишларини ягоналигини таъминлаш асосида олиб борилади. Сув хужалиги ишлаб чиқариши сифатини таъминлаш бошқариш ва ташкил этишнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Мелиоратив объектларнинг сифатини ошириш унинг узок муддат ишлашини таъминлайди, ишончлигини оширади, узлаштириш ва эксплуатация жараёнида харажатларни камайтиради, капитал маблағлар самарадорлигини оширади. Мелиоратив объектларнинг талаб даражасидаги сифатига эришиш муаммоси мураккаб бўлиб уни ечиш системали ёндашишни талаб этади.

Сифатни бошқаришга қуйидагича таъриф бериш мумкин. "Маҳсулот сифат даражасини урнатиш, таъминлаш, саклаш, лойиҳалаш, куриш ва ундан фойдаланиш жараёнида узлуксиз назорат ишларини олиб бориш ҳамда мақсадга мувофиқ равишда сифат шартига ва омилларига таъсир этишдир".

1. Нуксон ва камчиликларни тузатиш учун сарф қилинган харажатлар;
2. Сифат даражасини ошириш билан боғлиқ булган харажатлар;
3. Харажатлар йиғиндиси.

Бундан куришиб турибдики, объектнинг сифати лойиха хужжатларини ишлаб чиқишдан бошланади, шаклланади ва фойдаланиладиган қурилиш материаллари, конструкция, буюмлар, крлаверса ишлаб чиқаришда бажариладиган ишлар сифатига боғлиқ бўлади. Объектнинг хизмат муддатига ва иш қобилиятига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири қурилиш тугагандан кейин ундан фойдаланишдир. Шу муносабат билан объектдан фойдаланиш сифати нафакат қурилган иншоотлардан бевосита фойдаланишни, балки тугри техник хизмат курсатиш тизимини уз вақтида таъмирлаш, мелиорация тизимини ҳамда гидротехник иншоотларни такомиллаштиришни уз ичига олади.

Хар бир тарихий босқичда сифатга бўлган талаб аниқланади. Бу талаб фан ва техниканинг ривожланиш даражаси, иқтисодий мақсадга мувофиқлиги, эришиш имкониятлари, фойдаланиш ишончилиги аниқланади. . Шу билан бирга сифатнинг усиши билан нуксонларни ва камчиликларни тузатиш учун сарф қилинадиган харажатлар камаяди. Шунингдек конкрет шароит учун махсулот сифати учун оптимал талаб даражасини урнатиш мумкин . Учинчи эгри қизикдан шундай хулоса чиқариш мумкин. Махсулот сифатининг энг юқори ва паст даражаларига бир хил умумий харажатлар сарфлаб эришиш мумкин . Табиийки халқ хужалиги нуктаи назаридан истеъмолчилар энг юқори сифат курсаткичига эришиши мумкин.

Сифат курсаткичига қурилиш ишлари хажми қупайиб бориши билан талаб ушиб боради, чунки ишдаги кичик бир нуксон ҳам катга йукотишларга олиб келиши мумкин.

Сув хужалиги объектлари сифати хар хил босқичларда қатор омиллар ва шароитлар таъсирида шаклланади. Лойихани ишлаб чиқиш сифати умумий талаблардан ташқари илмий янги натижаларни ва ишлаб чиқариш тажрибаларини, қабул қилинган истикболли иқтисодий ҳамда техник асосланган қарорларни, жорий қилинган янги технологияни, янги турдаги материаллар конструктив қарорларни ҳисобга олишни талаб этади. Лойиха қарорларини реализация қилишда лойихалашнинг дастлабки босқичда барча имкониятлардан фойдаланиш, замонавий техника ва технология асосида барча қурилиш ишларини имкон даражасида бажаришни талаб этади.

Қурилиш ишларига талаб қатор меъёрий хужжатлар орқали тартибга солиниб турилади ва аниқланади. Бундан меъёрий хужжатларга (СНиП)-қурилиш нормалари ва қоидалари, (СН)-қурйдаш нормалари, давлат стандартлари (ГОСТ, ОСТ), техник шароитлар.. (ТУ, РТИ), хар хил йуриқномалар, курсатмалар, тавсияномалар ва ниҳоят лойиха хужжатларининг курсатмалари қиради.

Ишлаб чиқариш ишлари бажарилаётган жойларда назорат бевосита бажарувчилар, унга раҳбарлик қилувчилар, ишчилар, бригадирлар, мастерлар, прораб, инженер ва участка бошликлари томонидан олиб борилади.

Ишнинг натижавий сифат курсаткичларига юқори ташкилот УК, КМБ, корхона, бирлашма, бош бошқарма мутахассислари маъсул ҳисобланади.

Ташқи назорат ва объектни қабул қилишда буюртмачининг техник назорати, лойиха ташкилотининг муаллифлик назорати, сифат буйича давлат қурилиш инспекцияси, ишчи қабул комиссияси, давлат қабул хайъати комиссияси иштирок этади.

Қурилиш ташкилотлари томонидан ишнинг сифатини назорат қилиш ва унга баҳо бериш тегишли бўлинма бош инженери раҳбарлигида олиб борилади.

Қурилишнинг босқичлари ва бажарилишига қараб қуйидаги текширув ва назорат ишларига амал қилинади:

Барча бажариладиган иш турлари буйича назорат (бригадир, ишчилар томонидан олиб борилади).

Ускуна, буюм, конструкция ва материалларга оид техник ҳужжатларни текшириш (прораб, мастер томонидан олиб борилади).

Хар бир ишни бажариш сифатини баҳолаш буйича назорат (прораб, мастер томонидан олиб борилади).

Танлов-текширув (бош инженер, техник инспекция, жамоа назорати орқали олиб борилади).

Вақти-вақтида олиб бориладиган танлов-текширув (корхона бош инженери, давлатнинг техник инспекцияси).

Сифатини текширишдан мақсад талаб қилинган меъёрга ва лойиха маълумотларига бажарилган ишни ёки қурилган объектни мўъама келишини аниқлашдир. Умумий ҳолда текширув қуйидаги курсаткичлар орқали олиб борилади: 1) меконда объектнинг ҳолати (режа буйича); 2) иншоотнинг геометрик ҳажми; 3) фойдаланиладиган материалларнинг (махаллий, ўзи ишлаб чиққан ёки ташиб келтирган) сифати ва хусусияти; 4) иншоотни қуришда материалларнинг сифати ва хусусияти, яъни детал ва конструкциялар сифати (иншоотнинг бетон ва темир бетон қисмларининг сифати, гидроизоляция химояси, филтрацияга қарши қурилмалар сифати ва бошқалар), пардозлаш ва эстетик элементлар сифати.

Барча назорат ишлари аниқ ва четлашишнинг меъерий чегараси доирасида бажарилган бўлиши лозим. Агар бажарилган ишлар четлашишнинг меъерий даражасидан чиқиб кетган бўлса, уни тузатиш лозим бўлади. Агар тузатиш имкони бўлмаса, фойдаланишга яроқсиз деб топилади ва объект қайтадан янгиланади ёки тикланади.

Бажарилган ишлар учта курсаткич билан аникланади: "аъло", "яхши", "кониқарли". "Аъло" бахога. эга булган объектларга куйидаги талаблар куиилади: Объект лойиханинг барча техник ва меъерий талабларига жавоб бериши ва унга мос келиши лозим. Меъерий курсаткичлардан четлашиш минимал булиши прадозлаш ишлари юкори дид билан бажарилган ва биринчи куриқдаёк фойдаланишга кабул килиниши лозим. "Яхши" бахо объект туда, лойиханинг меъерий курсткичларига мос равишда курилган булса, рухсат берилган меъерий четлашиш уртача булса ва биринчи куриқдаёк фойдаланиш учун кабул килинганда берилади. "Кониқарли" бахо курилиш лойиха меъерий курсаткичлари чегарасидан утмаган, топширик кайта ишланган, биринчи куриқда эмас, иккинчи, баъзидан учинчи куриқда кабул килинадиган объектларга берилади.

Назорат саволлари

1. Сув хўжалигида муаммоларни ечишда менежмент имкониятларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари.
2. Сув хўжалиги ташкилотлари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Ўзбекистон Республикасида сув ресурсларини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Сув ресурсларини ҳавзавий бошқаришнинг афзалликлари.
5. Илмий-техника тараққиётининг сув хўжалигидаги аҳамияти ва моҳияти.
6. Илмий-техника натижаларидан фойдаланишнинг объектив зарурлиги.
7. Сув хўжалигида илмий-техника тараққиётини ўзида акс эттирувчи кўрсаткичлар.
8. Илмий-техника тараққиётини бошқариш ва унинг ишлаб чиқаришда жорий этилиши ҳақидаги асосий тушунчалар.
9. Сув хўжалигида сифатни бошқаришнинг асосий йўналишлари.
10. Сифатни баҳолаш кўрсаткичлари. Сифатни назорат қилиш босқичлари.
11. Сув хўжалиги инфратузилмаси деганда нимани тушунаси?
12. Сув хўжалиги инфратузилмаси мазмун ва моҳияти нималардан иборат?
13. Иқтисодиёт тармоқларида сув ресурсларидан қандай фойдаланилади?
14. Сувни кафолатли етказиб беришни таъминлаш чора-тадбирлари нималардан иборат?
15. Ўзбекистонда сув истеъмолчилари уюшмаси ривожланиши бўйича қандай тасаввурга эгасиз?
16. Сув хўжалиги инфратузилмаси фаолиятини яхшилаш йўллари нималардан иборат?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Stephen P. Robbins, Timothy A. Judge. Essentials of Organizational Behavior (14th Edition) 14th Edition. Pearson; 14 edition (January 14, 2017). ISBN-10: 0134523857. 400 pages
2. Thomas Bournaris (Editor), Julio Berbel (Editor), Basil Manos (Editor), Davide Viaggi (Editor). Economics of Water Management in Agriculture 1st Edition, Kindle Edition. CRC Press; 1 edition (August 26, 2014). International Standard Book Number-13: 978-1-4822-3840-2 (eBook - PDF)
3. Scott J. Callan (Author), Janet M. Thomas (Author). Environmental Economics and Management: Theory, Policy, and Applications (Upper Level Economics Titles) 6th Edition. Cengage Learning; 6 edition (September 26, 2012)
4. Ў.П.Умурзоқов, И.Л. Абдурахимов. Сув хўжалиги менежменти. Тошкент. “Иқтисод - молия”, I ва II жилдлар. 2008 йил. 900-бет.
5. Султонов А.С. Умурзоқов Ў.П., Рашидов Ж.Х. Сув хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти. ТИМИ. 2008 йил. 248-бет.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот

Ўзгариш концепцияси

Ишдан мақсад: Сув хўжалиги ташкилотида ўзгаришларни тушуниш; ўзгариш концепцияси (concepts of change), ўзгариш моделлари, ўзгариш омиллари (драйверлари), ўзгариш тоифалари (тактик ва стратегик, шу жумладан), тўсиқлар / қаршилик, ўзгариш жараёнини бошқариш. Ўзгариш тизимлари (systems for change).

«Блиц-сўров» саволларга жавоб беринг.

№	Саволлар	Жавоблар
1.	Ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнининг мазмуни нималардан иборат?	
2.	Ишлаб чиқариш воситалари ва унинг сув хўжалигини бошқаришдаги ўрни нималардан иборат?	
3.	Ишлаб чиқаришни бошқариш мақсади ва уларга қўйиладиган асосий талаблар нималардан иборат?	
4.	Иқтисодий қонунларнинг бошқариш фаолиятида тутган урни қандай?	
5.	Асосий ишлаб чиқариш ва ёрдамчи ишлаб чиқариш жараёнининг бир-биридан фарқи?	
6.	Менежмент қонунлари деганда нимани тушунасиз?	
7.	Менежментнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?	
8.	Сув хўжалиги ташкилотлари қандай объектларни қуришга ихтисослашган бўлади?	

Кичик гуруҳларда ишлаш қоидаси:

1. Тингловчилар ишни бажариш учун зарур билим ва малакаларга эга бўлмоғи лозим.
2. Гуруҳларга аниқ топшириқлар берилмоғи лозим.
3. Кичик гуруҳ олдида қўйилган топшириқни бажариш учун етарли вақт ажратилади.
4. Гуруҳлардаги фикрлар чегараланмаганлиги ва тазйиққа учрамаслиги хақида огохлантирилади.
5. Гуруҳ иш натижаларини қандай тақдим этишини аниқ билишлари ва уларга йуриқнома берилиши лозим.

6. Нима бўлганда ҳам мулоқатда бўлинг, ўз фикрингизни эркин намойиш этинг.

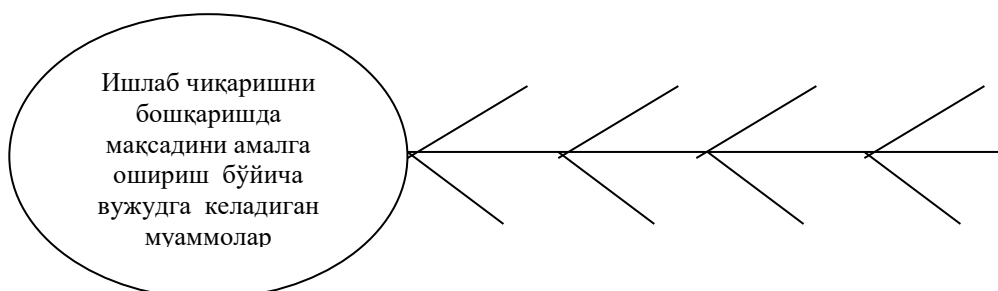
«Давра суҳбати» мунозарасини ўтказиш бўйича йўриқнома

1. Сўзга чиққанларни диққат билан бўлмасдан тингланг.
2. Маърузачининг фикрига қўшилманг, ўз фикрингизни билдиришга рухсат сўранг.
3. Маърузачининг фикрига қўшилсангиз, кўриб чиқилаётган масала бўйича қўшимча фикр билдиринг.

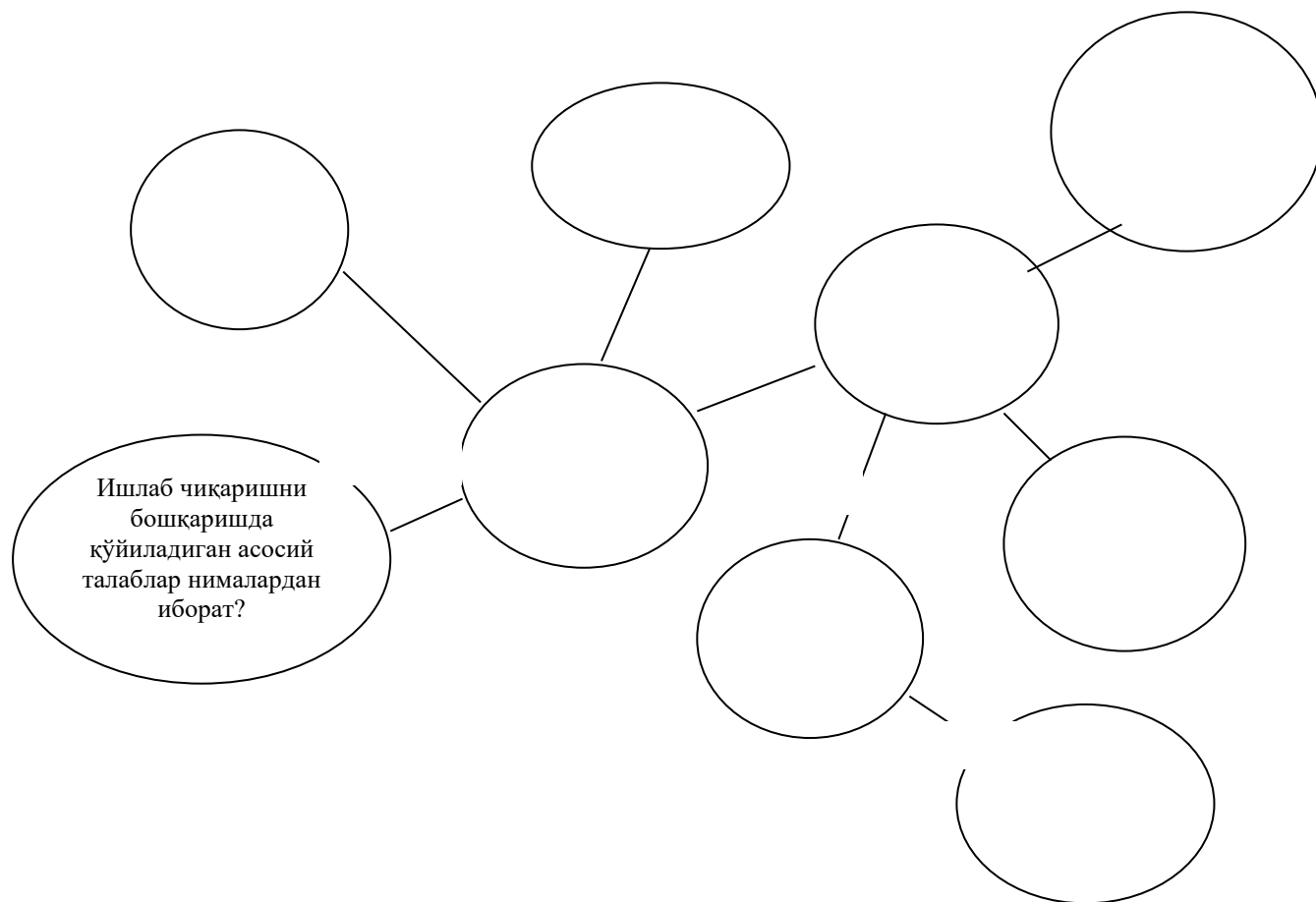
1-Топшириқ. Ишлаб чиқаришни бошқаришда мақсадини амалга ошириш бўйича вужудга келадиган муаммолар.

«Балиқ скелети» техникаси

Ушбу технология муаммоларнинг ечимини топишга қаратилган. Юқори қисмида ички ва ташқи омиллар тури ёзилса, пастки қисмида мисоллар билан изоҳланади.

2-Топширик. Ишлаб чиқаришни бошқаришда қўйиладиган асосий талаблар нималардан иборат?

3-Топширик: Менежмент қонунлари деганда нимани тушунасиз? Сизнинг фикрингиз?

ФСМУ технологияси ёрдамида йўналтирувчи тавсиялар асосида ечинг:

Савол	Менежмент қонунлари деганда нимани тушунасиз? Сизнинг фикрингиз?
(Ф)-Фикрингизни баён этинг	
(С)-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
(М)-Кўрсатган сабабингизни исботловчи мисол келтиринг	
(У)-Фикрингизни умумаштиринг	

Мавзу бўйича хулоса. Менежмент жамият қонунлари тизимига асосланади. Назарий жиҳатдан тушунмай ва асосланмаган ҳолда бирорта йирик амалий масала ҳал этилиши мумкин эмас. Назария янгилашнинг муҳим усулидир. Фан эса воқелик ҳақида объектив билимларни ўрганиш ва тартибга солишга қаратилгандир. Билимларни тартибга солиниши қонунларда ифодаланади.

Қонун - фалсафий категория бўлиб, борлиқ воқеаларнинг барқарор, такрорланувчан алоқаси ва муносабатини, ҳодисалар юз беришининг аниқ тартибда бўлишига олиб келувчи томонларини акс эттиради. Қонунларни билиш ривожланишнинг объектив йўналишларини аниқлаш, амалий вазифаларни ҳал этиш имконини беради. Шу сабабли иқтисодий бошқариш қонунларни билиш, уларни амалда усталик билан қўллаш олишга асосланиши керак.

Умумий фалсафий қонунлар материя, ҳаракат, макон, замон, миқдор, сифат, сабаб, оқибат, шакл, мазмун каби категориялар воситасида ифодаланади. Иқтисодий назария қонунлари иқтисодий категориялар воситасида (мулк, ишлаб чиқариш, талаб, таклиф, тақсимот, айирбошлаш, қиймат, нарх, фойда, товар, пул, мувозанатланиш) ифодаланади

2-Амалий машғулот

Инсон ресурсларини бошқариш

Ишдан мақсад: Инсон ресурсларини бошқариш, ташкилий маданият, етакчилик (лидерлик) ва бошқарув услуги, жамоавий иш, таъсир, ўзгариш ва стресс. Бошқарув ахборот тизимлари ҳақида ўрганиш

Методик кўрсатма: Бошқарув меҳнатининг моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Бошқарув меҳнатини илмий ташкил этишнинг асосий йўналишлари (комплекс характерга эга бўлиши, тизимли ёндашиш, ихтисослашиш, барқарорлик, меъёрий ҳужжатларга асосан бошқариш, ижодий ёндашув ва унинг мақсадга йўналтирилганлиги). Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш ва унга қўйилган талаблар. Меҳнат натижаларига қараб рағбатлантириш. Меҳнатга ҳақ тўлаш усуллари ва тамойиллари. Меҳнат тақсимоти ва меҳнат кооперацияси. Бошқарув меҳнатини механизациялаш. Меҳнатни нормалаш. Бошқарув меҳнатининг самарадорлигини ошириш йўллари.

Таянч иборалар: *Рационал, меҳнат тақсимоти, комплектность, регламентация, ижодий ёндашув, меҳнат кооперацияси, меҳнат мотивацияси, универсал, вақтбай, ишбай, ижтимоий адолат, меҳнатни нормалаш, бошқарув нормаси, вақт нормаси, делегировация, ритейгность, пропорционал, параллел.*

«Блиц-сўров» саволларга жавоб беринг.

№	Саволлар	Жавоблар
1.	Сув хўжалиги тизимида кадрларнинг тутган ўрни ва аҳамияти нималардан иборат?	
2.	Ишлаб чиқаришни бошқаришда кадрлар тизимини қандай тушунасиз?	
3.	Лавозимлар бўйича жой алмашиш жараёни қандай тартибда амалга оширилади?	
4.	Кадрлар захирасини шакллантириш манбаларини изоҳлаб беринг?	
5.	Меҳнат ресурсларини бошқаришни қандай тушунасиз?	
6.	Меҳнат ресурсларини бошқаришнинг асосини нима ташкил этади?	
7.	Меҳнат ресурсларини бошқаришнинг долзарб муоммолари нималардан иборат?	
8.	Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни қандай тушунасиз?	

Кичик гуруҳларда ишлаш қоидаси:

1. Тингловчилар ишни бажариш учун зарур билим ва малакаларга эга бўлмоғи лозим.
2. Гуруҳларга аниқ топшириқлар берилмоғи лозим.
3. Кичик гуруҳ олдида қўйилган топшириқни бажариш учун етарли вақт ажратилади.
4. Гуруҳлардаги фикрлар чегараланмаганлиги ва тазйиққа учрамаслиги хақида огохлантирилади.
5. Гуруҳ иш натижаларини қандай тақдим этишини аниқ билишлари ва уларга йуриқнома берилиши лозим.
6. Нима бўлганда ҳам мулоқатда бўлинг, ўз фикрингизни эркин намоён этинг.

«Давра суҳбати» мунозарасини ўтказиш бўйича йўриқнома

1. Сўзга чиққанларни диққат билан бўлмасдан тингланг.
2. Маърузачининг фикрига қўшилманг, ўз фикрингизни билдиришга рухсат сўранг.
3. Маърузачининг фикрига қўшилсангиз, кўриб чиқиладиган масала бўйича қўшимча фикр билдиринг.

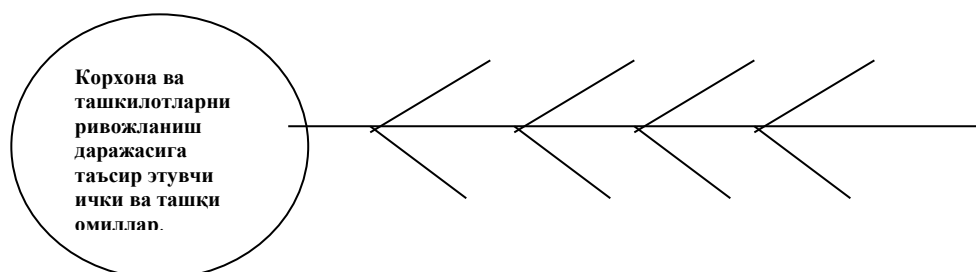
Мустақил иш учун вазифа.

1-гурух учун топширик.

Корхона ва ташкилотларнинг ривожланиш даражасига таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар.

“Балиқ скелети” техникаси

Ушбу технология муоммоларнинг ечимини топишга қаратилган. Юқори қисмида ички ва ташқи омиллар тури ёзилса, пастки қисмида мисоллар билан изоҳланади.

2-гурух учун топширик.

“Кадрлар менежменти тўғрисида нималарни биласиз?”

Савол	Кадрлар менежменти тўғрисида нималарни биласиз?
(Ф)-Фикрингизни баён этинг	
(С)-Фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
(М)-Кўрсатган сабабингизни исботловчи мисол келтиринг	
(У)-Фикрингизни умумаштиринг	

3-гурух учун топшириқ.

Кадрлар захирасини шакллантиришни афзалликлари ва камчиликлари

АФЗАЛЛИКЛАРИ	КАМЧИЛИКЛАРИ
?	?

Мавзу бўйича хулоса

Бозор иқтисодиёти шароитида кадрлар ўрни ғоят ўсиб бормоқда. Бу бошқарувни демократлаштириш, бошқарувнинг турли ташкилий – ҳуқуқий шаклларига ўтиш билан, мустақил бошқарув қарорини қабул қилишга қадар замонавий раҳбар ва мутахассисларни тайёрлаш, «инсон омили»нинг ўсиши билан боғлиқдир.

Мустақиллик шароитида яқка ҳокимликдан демократик бошқарувга ўтилди. Бироқ бу бозор ходим билан ишлашга жиддий таъсир кўрсатди.

Ташкилот учун керакли вақтда, керакли ўринда, зарур миқдорда ҳамда тегишли малакага эга бўлган шундай ходимларга эга бўлиш муҳимки, улар ишлаб чиқариш вазифаларини ҳал қилиш, унинг ўз мақсадларига эришиши учун зарур бўлади. Ходимларни режалаштириш юқори меҳнат унумдорлигини қўлга киритиш ва ишдан қониқиш ҳосил қилиш учун шарт-шароитлар яратиб бериши лозим.

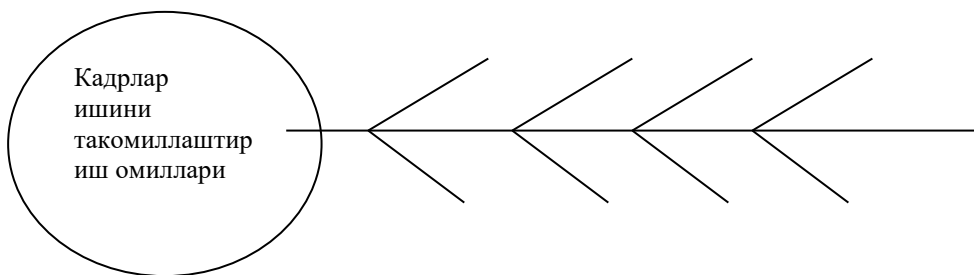
Ташкилотдаги барча ходимларнинг манфаатларини ҳисобга олиш ходимларни режалаштириш вазифаларидан бири ҳисобланади. Ходимларни режалаштириш ташкилотдаги умумий режалаштириш жараёнига қўшилиб кетган тақдирдагина самарали бўлади.

Мустақил иш учун вазифа

1-Тошириқ: Кадрлар ишини такомиллаштириш омилларини аниқланг

“Балиқ скелети” техникаси

Ушбу технология муоммоларнинг ечимини топишга қаратилган. Юқори қисмида ички ва ташқи омиллар тури ёзилса, пастки қисмида мисоллар билан изоҳланади.

Кадрлар ишини такомиллаштириш
1. Кадрлар сиёсатини тубдан такомиллаштириш – бу бошқарув аппаратида банд бўлган ходимлар сонини қисқартиришдан иборатдир.
2.
3.
4.
5.
6.

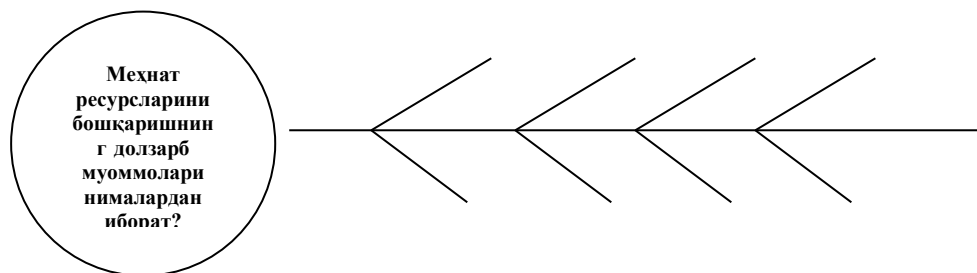
2-Тошириқ: Захирага номзодларни танлашнинг асосий критерияларини аниқланг

Захирага номзодларни танлашнинг асосий критериялари
-Кадрлар захираларини режалаштириш ходимларни лавозимлар буйича кўтариш ва у билан боғлиқ булган тадбирларни ишлаб чиқиш истиқболли мақсадни аниқлашни талаб этади.
-касб тайёргарлиги ва билим даражасининг мос келиши;
-
-
-
-
-

3-Тошириқ: Меҳнат ресурсларини бошқаришнинг долзарб муоммолари нималардан иборат?

“Балиқ скелети” техникаси

Ушбу технология муоммоларнинг ечимини топишга қаратилган. Юқори қисмида ички ва ташқи омиллар тури ёзилса, пастки қисмида мисоллар билан изоҳланади.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

Кейс №1

Бошқарувга асосланган станоклар ишлаб чиқариш учун фирма президенти маркетинг тадқиқотлари гуруҳига илгари ишлаб чиқарилган маҳсулотни такомиллаштириш ва бунда унинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини оширишни назарда тутишга буюртма берди. Топшириқ олгач, тадқиқотлар бўлими раҳбари ходимлар олдида қуйидаги вазифаларни қўйди:

1. Гуруҳини бошқариш тузилмасини ишлаб чиқиш ва турли йўналишлар бўйича тадқиқотчилар гуруҳлари тузиш.

2. Ушбу соҳадаги энг малакали мутахассислардан ташаббускор гуруҳ тузиш ҳамда бўлим фаолиятининг мақсад ва вазифаларини белгилаб олиш.

3. Тадқиқотларнинг энг илғор усуллари ва ишни бажариш босқичларини аниқлаш:

юзага келган вазиятни ўрганиш, мамлакат ичида ва хорижда керакли классдаги станоклар тайёрлаш бўйича маълумотлар тўплаш. Патент лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

тадқиқотларнинг кетма-кетликдаги режасини тасдиқлаш;

янги станок моделини ишлаб чиқиш, уни танқидий муҳокама қилиш ҳамда бу моделнинг илғорлиги ва рақобатбардошлиги ҳақида якуний қарор чиқариш.

Кейс № 2

Қўшма корхона дастурий бошқарувга асосланган станоклар ишлаб чиқаради. Станокларни оммавий ишлаб чиқариш йўлга қўйилгач, бу маҳсулотларни ички ва ташқи бозорга чиқариш вазифаси кўндаланг бўлди. Бироқ қўшма корхона Россия худудида фаолият кўрсатади, унинг ходимлари эса рақобат учун жуда муҳим бўлган бу масалада унчалик тажрибага эга эмас, чунки маҳсулот Россия худудида ва хорижга режа-буйруқ асосида жўнатилад эди. Ягона қийинчилик маҳсулотни ўз вақтида истеъмолчига жўнатиб юбориш эди, холос.

Ҳозирги пайтда маҳсулотнинг рақобат кучли бўлган Европа бозорларига чиқарилиши сабабли корхона президенти сотув бўлимига вазиятни таҳлил қилиш ҳамда товарни силжитишни жадаллаштириш бўйича мас келувчи тадбирларни қўллаш вазифасини топширди. Аниқ ва муайян вазифалар ҳам белгиланди, хусусан:

1. Янги станок моделини оммавийлаштириш бўйича маҳаллий реклама органлари қандай ишлашини баҳолаш.

2. Савдо агентларини аттестациядан ўтказиш, уларнинг ишбилармонлик хислатларини баҳолаш ва уларнинг станокларни бозорга чиқаришдан қанчалик манфаатдор эканликларини аниқлаш.

3. Қўшма корхона маҳсулотларини сотиш билан шуғулланувчи воситачилар доирасини аниқлаш.

4. Бозордаги савдогарлар функцияларини, уларнинг меҳнати қанчалик интесивлигини аниқлаш.

5. Корхона маҳсулотини силжитишнинг энг самарали усулларини танлаш.

6. Қилинган таҳлил натижалари бўйича олдиндан маркетинг ва сотув бўлимлари ходимлари билан муҳокама қилгандан сўнг корхона президентига доклад қилиш ва станокларни бозорга силжитиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Кейс №3

Самарали ва нормал иш фаолиятини ташкил қилиш учун, ходимлар бўлими раҳбари фирма президентида корхонани малакали маркетинг тадқиқотчи ходимлар билан таъминлаш вазифасини олди.

Янги ходимлар бўлими функциялари бошқа анъанавий фаолият кўрсатувчи ходимлар бўлими функцияларидан фарқ қилишини ҳисобга олиб, президент белгиланган вазифаларни аниқ қилиб қўйди:

1. Ходимлар бўлими бошқарув тузилмасини тасдиқлаш ва маркетинг тадқиқотлари функцияларни ишлаб чиқиш.

2. Ходимларни танлаш ва жойлаштириш тамойилларини, ходимлар малакасини ошириш тизимини, корхонани маркетинг тадқиқотлари учун зарур кадрлар билан таъминлаш тизимини ишлаб чиқиш.

3. Бунинг учун қуйидагиларни аниқлаш:

кадрларга бўлган талаб;

касб тайёргарлиги даражаси;

меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси.

4. Корхона жамоасида маънавий-психологик муҳитни шакллантириш услубиятини ишлаб чиқиш.

5. Корхона маркетинг тадқиқотлари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ва уларга ижтимоий хизмат кўрсатиш тизимини яратиш.

6. Амал қилаётган иш билан таъминлаш тизимига баҳо бериш ҳамда корхонани маркетинг тадқиқотлари хизматчилари билан таъминлашнинг ички ва ташқи манбаларини аниқлаш.

Президентдан топширини олгач, ходимлар бўлими раҳбари бир қатор вазифаларни бевосита функционал бўлинмаларга топширди. Бунда у киритилувчи таклифлар муҳокама учун ходимлар бўлими Кенгашига киритилиш лозимлигини айтиб ўтди.

Кейс №4

Қўшма корхона, бошқа ҳар қандай корхона каби, маркетинг бўлими ва маркетинг тадқиқотлари гуруҳини ташкил қилмасдан фаолият кўрсата олмайди. Маркетинг фаолият масаласи кутиб тура олмаслиги сабабли қўшма корхона президенти иқтисодий масалалар бўйича вице-президентга корхона маркетинг фаолиятини бошқариш тузилмасини ишлаб чиқиш, маркетинг бўлими бажариши лозим бўлган функцияларни ҳисобга олган ҳолда бўлим учун кадрларни танлаб олиш вазифасини топширди.

Ўз навбатида вице-президент маркетинг бўлими раҳбарига бошқарув тузилмасини ишлаб чиқиш, бўлим фаолияти турларини аниқлаш ва бундан келиб чиқувчи вазифаларни белгилаш вазифасини топширди:

1. Бўлимни бошқариш тузилмасини ишлаб чиқиш.

2. Кадрларни танлаш ва ўқитиш.
3. Маркетинг бўлимида ички фаолият турларини аниқлаш.
4. Ишлаб чиқариш харажатларини аниқлаш, материал сарфи ва юклама харажатларни ҳисобга олиш тартибини белгилаш.
5. Товар заҳиралари ва уларнинг айланмаси тезлиги, товар заҳираларини назорат қилиш усулларини таҳлил қилиш.
6. Режалаштириш ва назорат мақсадида маркетинг тадқиқотлари бюджетини ишлаб чиқиш:
  - бюджетни ишлаб чиқиш мақсадлари;
  - бюджетни тайёрлаш бўйича ишларни ташкил этиш;
  - қўшма корxonанинг бошқа бўлимлари билан маркетинг бўлимининг алоқаси;
  - касса бюджети ва ундан нақди пулни бошқаришда фойдаланиш.
7. Капитал харажатлар режасини баҳолаш:
  - ишлаб чиқаришнинг асосий воситаларига қўйилмалар ҳажми;
  - капитал харажатларни режалаштириш;
  - капитал қўйилмалар ҳажмига таъсир кўрсатувчи омиллар;
  - капитал харажатларни тежашни баҳолаш усуллари.
8. Корxonанинг маркетинг фаолияти ҳақида ҳисобот тузиш жараёнини ишлаб чиқиш. Вазиятли масалани қўшма корxonанинг маркетинг бўлими ва экспертлар йиғилишида кўриб чиқиш ҳамда унинг фаолияти бўйича маркетинг тадқиқотлари асосида тавсиялар ишлаб чиқиш зарур. Вазиятни таҳлил қилиш ва услубий тавсиялар ишлаб чиқиш учун 24 соат вақт ажратилади.

Кейсни бажариш босқичлари :

- Кейсдаги муаммоларни келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг(индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Кейсда келтирилган муаммоларни бартараф қилишда бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Айланма маблағлар	Корхоналар томонидан ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиладиган ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ ҳаражатларга сарфланадиган маблағлардир. Айланма маблағлар - айланма фондлар (хом ашё, ёқилги, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари, тугалланмаган маҳсулот ва ҳ.к.га ҳамда муомала фондлари (тайёр маҳсулотлар, банкдаги ва корхонадаги пул маблағлари)га бўлинади.	a current asset is any asset which can reasonably be expected to be sold, consumed, or exhausted through the normal operations of a business within the current fiscal year or operating cycle (whichever period is longer).
Акционер	Акциялар эгаси, акциядор жамият, ширкат аъзоси; акциядор.	A shareholder (also stockholder) is an individual or institution (including a corporation) that legally owns one or more shares of stock in a public or private corporation.
Акционерлик жамияти	Йирик корхона, ташкилот ва якка шахс, яъни акция эгаларининг уюшган шакли. Акционерлик жамияти сармояси муомалага акциялара чиқариш йўли билан ташкил топади жамият акцияларини сотиб олувчи, яъни унинг сармоясини ташкил этишда қатнашувчи дивиденд шаклида даромад олишга ҳақли.	A corporation is an organization, usually a group of people or a company, authorized to act as a single entity (legally a person) and recognized as such in law.
Акция	Акционерлик жамияти сармоясига маълум бир улуш кўшилганлик тўғрисида гувоҳлик берувчи қимматбаҳо қоғоз бўлиб, акционерлик жамияти даромадларидан маълум бир фойда (дивиденд) олиш ҳуқуқини беради. Акция қимматбаҳо қоғозлар бозорида, йирик компанияларнинг акциялари эса қимматбаҳо қоғозлар биржасида сотилади ва сотиб олинади. Акцияда кўрсатилган қиймат унинг	The stock (also capital stock) of a corporation is all of the shares into which ownership of the corporation is divided.

	баҳоси, бозорда сотилиш баҳоси эса курси дейилади. Компания акцияларининг курси бозор биржа белгиланган нархга бўлиб, одатда, акция курси фонд биржаларида белгиланади ва биржа ахборотлари журналида эълон қилиб борилади.	
Бозор	<p>Мол ва пуллар ҳаракатини таъминловчи, ишлаб чиқариш билан истеъмол, сотувчи билан харидор ўртасида вужудга келадиган муносабатларнинг мураккаб тизими. Бозор мавжуд бўлишининг биринчи ва асосий шarti эркин тадбиркорликдир. Товар ишлаб чиқарувчи мустақил равишда ўз имкониятларига ва бозор талабларига кўра ишлаб «чиқаришнинг тузилиши ҳамда ҳажмини белгилаши, хўжалик юритишнинг шакллари ҳамда усулларини такомиллаштириши керак. Сотувчи ва харидор бир-бирларини бозорда топадилар ва нарх хусусида келишадилар. Тадбиркорлик эркинлиги - бу одамларнинг талаблар ва рақобатдан эмас, балки давлатнинг хўжалик юритиш фаолиятига тўғридан-тўғри аралашувидан эркинликдир. Пул талаби ва бозор рақобати ишлаб чиқарувчини жамиятга зарур молларни чиқаришга буйруқлар ва қарорларга қараганда анча яхшироқ мажбур қилади. Бозор молларни сотиш борасидаги иқтисодий алоқалар ва муносабатларнинг мажмуи сифатида меҳнат тақсимоти ривожланган ҳар қандай иқтисодий тузумнинг муҳим таркибий қисмидир. Бозор хўжалиги бозорнинг хилма-хил турлари мавжуд бўлишини тақозо этади. Товар ишлаб чиқарувчилар фойда олиш манфаатдорлигига асосланган халқ хўжалигининг самарали ишлаб туришини таъминловчи иқтисодий муносабатлар тизими.</p>	A market is one of the many varieties of systems, institutions, procedures, social relations and infrastructures whereby parties engage in exchange.
Бозор инфраструктураси	Бозор иқтисодиёти учун хизмат кўрсатувчи ҳар хил соҳалардан иборат. Унга банклар, тижорат банклари, биржалар, савдо уйлари, ташқи савдо фирмалари, давлатнинг ташқи савдо маҳкамалари, солиқ ундирувчи	Efficient marketing infrastructure such as wholesale, retail and assembly markets and storage facilities is

	ташкilotлар, тижорат ва соҳибкорлик идоралари, воситачи фирмалар, савдо-сотик уюшмалари, консорциум ва бошқалар киради. Бозор инфраструктураси мол ишлаб чиқарувчиларнинг савдо-сотик молия-кредит ишларига шерик топишга, ишчи кучи ёллашига ёрдамлашади, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солувчи тадбирларини амалга оширади. Бозор инфраструктураси фақат давлат идоралари эмас, балки мустақил уюшма, ташкilot ва фирмалардан ҳам иборат бўлиб, улар кўрсатган хизматлари учун ҳақ оладилар.	essential for cost-effective marketing, to minimize post-harvest losses and to reduce health risks.
Бозор механизми	Бозор иқтисодиётининг амал қилишини тартибга солишда ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштиришда дастак ва воситаларнинг йиғиндиси.	In economics, the market mechanism is a mechanism by which the use of money exchanged by buyers and sellers with an open and understood system of value and time trade-offs in a market tends to optimize distribution of goods and services in at least some ways.
Бозор муносабатлари	Сотувчи ва ҳаридор ўртасидаги муносабатлар. Унинг бир қатор қоидалари мавжуд: 1. Масалан, эркин, ихтиёрий ва тенг ҳуқуқли бўлиш. 2. Мавжуд нархлар ва таклифлар асосида юзага чиқиши. 3. Ҳаридор ва сотувчи бир-бирини ўз ихтиёри билан танлаши. 4. Биронта бозор иштирокчисининг монопол ҳуқуқга эга бўлмаслиги. 5. Иштирокчилар ўртасидаги алоқалар соғлом рақобатга асосланиши керак.	A market is one of the many varieties of systems, institutions, procedures, social relations and infrastructures whereby parties engage in exchange. While parties may exchange goods and services by barter, most markets rely on sellers offering their goods or services (including labor) in exchange

		for money from buyers.
Бозор муҳофазаси	Миллий бозорнинг ёки айрим моллар бозорининг давлат томонидан экспорт-импортни тартибга солувчи тадбирлари воситасида ҳимоя қилиши. У четдан мол келтиришни чеклаш, таъқиқлаш ёки бож тўловини ошириш орқали амалга оширилади. Шу сабабли бож тўловлари ўзгариб туради. Бир неча мамлакат учун умумий бозор ҳосил бўлгач, бозор муҳофазаси учун ўрин қолмайди.	Market conservation
Бозор объекти	Бозорга, айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолиятнинг натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлар.	Market Objects
Бозор субъекти	Бозорнинг айирбошлаш муносабатларининг қатнашчилари.	The subject of the market
Бошқарув	Белгиланган мақсадни амалга ошириш учун фаол ижтимоий тузилмани яратишга қаратилган зарур бўлган шарт-шароитни танлаш ва оптималлаштириш бўйича фаолият. Ташкилот доирасида узлуксиз ўзаро боғланган ҳатти-ҳаракатлар ёки вазифаларнинг умумий ҳажми.	Management
Брокер	Мижозлар ўртасида олди-сотдини амалга ошишига кўмаклашувчи воситачи. Брокерлар одатда мижоз топшириғига кўра, улар номидан олди-сотди ишларини амалга оширади. Одатда шахслар, фирма ва аксарият йирик компания ҳисобланган ташкилотлар брокерлик вазифасини бажарадилар.	Broker
Валюта	Бирор мамлакатнинг пул тизимида асос қилиб олинган бирлик, шунингдек, пул тизимининг тури (олтин, кумуш, қимматбаҳохо қоғозлар ва ҳақозо) ўз навбатида «валюта» атамаси халқаро тўлов муомаларида қатнашувчи чет эл пулларини белгилаш учун ҳам ишлатилади.	Currency
Валюта курси	Муайян мамлакат пул бирлигининг бошқа бир мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳосидир. Валюта курсининг икки тури мавжуд: 1. Қатъий қайд этилган. 2. Ўзгариб турадиган.	Exchange rate

	<p>Қатъий қайд этилган валюта курси - валюта бозорлари ва валюта курсини аниқлаш ишида давлатнинг аралашувига асосланади.</p> <p>Ўзгариб турадиган валюта курси эса, бутунлай валюта бозоридаги у ёки бу валютага бўлган эркин талаб ва таклифга асосланади.</p>	
Венчур корхона	Бирор-би лойиҳани амалга ошириш учун корхона ва шахсларнинг шартнома асосида бирлашиши.	Venture Enterprises is a group of innovative individuals who believe that everyone is competent and valuable
Венчур корхоналар	Фаннинг салмоғи юқори бўлган соҳаларига оид кичик корхоналар бўлиб, улар илмий-муҳандислик ишлари бўйича янгиликларни яратиш ва уларни татбиқ этишга асосланган бўлади.	Venture enterprises
Венчур фирмаси	Тижоратчи илмий-техникавий ташкилот. Улар маҳсулотнинг янги турларини яратиш, ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришга жорий қилишда, асосан сармоядан таваккал фойдаланиш (венчур) ҳисобига янги технологияларни қўллашга ихтисослашган. Янгиликлардан фойдаланиш, истикболли, лекин қалтис лойиҳаларни амалга ошириш, тез янгилаш, асосий воситалар эскиришини тезроқ тиклаш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турини тез-тез алмаштириш венчур фирмаларга хос белги. Венчур фирма сармояси бошланғич манбани таъсирчиларнинг шахсий жамғармалари ва қарзлар ташқил қилади.	Venture firm
Давлат мулки	Давлат тасарруфидаги мулклар давлат мулкидир. Ҳалқ хўжалигининг энг асосий ва устувор аҳамиятга эга бўлган тармоқлари: ёқилғи, нефть ва газ саноати, электр энергетикаси, йўллар, темир йўл, ҳаво ва сув транспорти, алоқа, сув ва газ таъминоти тизими, ирригация иншоотлари, уларни қуриш	State ownership

	ҳамда фойдаланиш, миллий ҳавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ бўлган корхоналар давлат тасарруфидадир.	
Даромад	Инсонни меҳнати эвазига ёки мулки ҳисобига оладиган пул маблағи суммаси. Даромадлар иккита, яъни: а) меҳнат эвазига олинадиган; даромад (иш ҳақи, фойда); б) мулкдан олинадиган даромад (фоиз, рента, дивиденд) турга бўлинади. Ташкилот ишининг якуний натижаси.	Income
Даромадлар ва харажатлар баланси	Молиявий режа бўлимларидан бири бўлиб, молиявий-хўжалик фаолияти натижаларнинг пул шаклини акс эттиради.	Income and expense balance
Дастурий таъминот	Компьютер техникаси воситасида маълумотларни қайта ишлаш тизимини яратиш ва фойдаланиш дастурий воситалари йиғиндиси.	Software
Дилер	Кўпроқ ўз номи ва ҳисобидан маҳсулотларни олиб сотиш билан шуғулланувчи шахс ёки фирмалар ҳақидаги умумлаштирилган тушунча. Дилернинг фойдаси маҳсулотни сотиб олиш ва сотиш баҳолари орасидаги фарқдан ташкил топади.	Dealer
Жамоатчилик фикри	Ижтимоий гуруҳнинг умумий манфаатларига тегишли ижтимоий ҳаёт воқеалари ёки муаммоларга нисбатан маълум бир мулоҳазалари, ғоялари ва тасаввурлари.	Public Opinion
Жорий баҳолар	Айнан амал қилаётган баҳо ва тарифлар.	Current ratings
Жорий назорат	Бу ишни амалга ошириш жараёнида бевосита амалга ошириладиган назорат процедураси.	Current control
Жувонмард	Сахий, мард, очик кўнгилли.	Samaritan
Зарурий иш вақти	Сарфланган иш вақтининг бир қисми. Зарурий иш вақти давомида ишчи ўзининг яшаш шароитини таъминлаш учун зарур бўлган қийматдаги меҳнат маҳсулотини яратади. Зарурий иш вақтининг умумий сарфланган иш вақтидаги улуши миқдори ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги даражаси, меҳнатнинг интенсивлиги, иш ҳақи даражаларига боғлиқ бўлади. Зарурий иш вақти ишчи сарф этган жисмоний ва ақлий қувватини қайта	Required work time

	тиклаш, малакасини ошириш, ўзи ва оила аъзоларининг ҳаёт кечиришини таъминлаш учун зарур бўлган маблағни яратади.	
Зарурий маҳсулот	Зарурий иш вақти давомида яратилган маҳсулотга зарурий маҳсулот дейилади. У ишчи ва ходимларнинг оладиган иш ҳақиға тўғри келиши ёки ривожланган мамлакатлардагидек аҳоли кўлиға нафақалар, имтиёзлар кўринишида келиб тушиши мумкин.	Required Product
Зарурий меҳнат	Ишчи ва ходимлар томонидан зарурий маҳсулотни яратиш учун сарфланган меҳнат.	Required work
Идентификациялаш	Ўхшаш, айнан мос келувчи.	Identification
Ижара	Бошқа бир кишининг мулкни тўлов эвазига маълум муддат учун фойдаланишға олиш. Кўпчилик мамлакатларда ер, уй-жой савдо-саноат бинолари, машина ва ускуналарни ижараға бериш ва ижараға олиш кенг тарқалган. Шу асосда ҳар иккала томон ҳам даромад олади. Ўзбекистонда ижара тўғрисида қонун қабул қилинган. Бир (ижарачи) томондан бошқа (ижарачи) томонға ижара — шартномаси бўйича вақтинчалик эғалик қилиш ва фойдаланиш учун бирор мулкни бериб туриш.	Rent
Ижара мулк	Шартнома асосида маълум муддатға фойдаланиш учун олинган мулк. Ер, уй-жойлар, бино ва иншоотлар, машина ва ускуналар ижара мулк бўлиши мумкин.	Property for rent
Иқтисод	Сарф-ҳаражатда эҳтиёткорлик, тежамкорлик.	Economy
Иқтисодий таҳлил	Иш самарадорлигини ошириш мақсадида хўжалик фаолиятини ўрганиш.	Economic Analysis
Иқтисодий ўсиш	Мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ортиши, яъни аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишининг кўпайиб, яхшиланиб бориши. Иқтисодий ўсиш мамлакатнинг ривожланиб, тараққий этиб боришини ифодалайди. Иқтисодий ўсиш – ялпи миллий маҳсулот ва миллий даромад ҳажмининг ортиб бориши, аҳоли жон бошиға яратилган маҳсулотнинг	Economic growth

	кўпайиши билан ўлчашади. Иқтисодий ўсишнинг интенсив ва экстенсив турлари мавжуд.	
Иқтисодий фаолият	Товар ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича ҳар қандай фаолият, шунингдек, бундай фаолият натижасидан қатъий назар даромад олишга қаратилган ҳар қандай фаолият.	Economic activity
Иқтисодий фойда	Фирманинг умумий фойдаси миқдоридан ҳамма ҳаражатлар миқдорини айириб ташлаш, «соф фойда» тушунчасининг синоними.	Economic benefit
Инвестиция	Мамлакат ичида ёки ташқарида даромад олиш учун бирон-бир корхона, фирма, тармоққа узоқ муддатли сармоялар қўйиш.	Investment
Инвесторлар	Ўз маблағини инвестиция лойиҳалари ва дастурларига қўядиган юридик ёки жисмоний шахслар, давлат органлари, халқаро ташкилотлар.	Investors
Инженер	Муҳандис, инженер.	Engineer
Инжиниринг	Тижорат қоидаларига асосланган муҳандислик маслаҳат хизматлари: ишлаб чиқаришни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектларини кўриб, ишга тушириш юзасидан маслаҳат бериш.	Engineering
Инновация	Янгиликларни ишлаб чиқаришга жорий этиш; янги технологиянинг биринчи марта тижорат асосида қўлланиши. Интенсив иқтисодий ўсиш - ресурслардан янада самарали фойдаланишга асосланган иқтисодий ўсиш. Унинг асосий омили фан-техника тараққиёти. Масалан, бирор бир-корхона маҳсулот ҳажмини янги цех қуриш билан эмас, балки ишлаб чиқаришни фан-техника тараққиётининг охириги талабларига жавоб берадиган дастгоҳ, янги технологиялар билан қайта жиҳозлаш билан эришади, яъни мақсадга ишлаб чиқариш майдонини кенгайтириш ҳисобига эмас, балки унда қўлланиладиган ресурсларни сифатини ошириш орқали эришилмоқда.	Innovation
Интеграллаш	Бир бутун яхлитликка бирлаштириш. Масалан, иқтисодий интеграллаштириш хўжалик	Integration

	фаолиятини байналмилаллаштириш шаклини билдиради.	
Инфраструктура (лот. Қуйи тузилиш)	Турли хил корхоналарнинг хўжалик юритиши, аҳолининг ишлаши, яшаши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиб беришга хизмат қиладиган соҳалар мажмуи. Ишлаб чиқариш инфраструктурасига: транспорт алоқаси, электр тармоқлари, моддий-техника таъминоти ва бошқалар киради.	Infrastructure (Lot Substructure)
Ипотека	Қарзга пул олиш мақсадида кўчмас мулк, ер ва қурилиш биноларини гаровга қўйиш. Бунда гаровга қўйилган мулк қарз олувчининг тасарруфида қолади.	Mortgage
Иш вақти	Ишчининг меҳнат бурчини бажариши лозим бўлган вақт. Иш вақти – иш соати, куни, ҳафтаси, ойи ва йили билан ўлчанади. Иш вақти зарурий ва қўшимча вақтларга бўлинади.	Working hours
Иш ҳажмини кенгайтириш	Бажариладиган иш ҳажмини кенгайтирган ҳолда ишни қайта ташкил этиш.	Expand your business scope
Иш ҳақи	Ёлланма-ходим томонидан пул шаклида олинадиган ҳақи тушунилади, иш кучи эгасининг яшаш воситалари нархини ифодалайди.	Wage
Ишга лаёқатлилиқ	Шахснинг белгиланган даражада мақсадга мувофиқ фаолиятни бажаришдаги потенциал имконияти.	Entrepreneurship
Ишлаб чиқариш воситалари	Ер, ўрмон, қазилма бойликлари, хом ашё, бинолар, машина ва механизмлар, асбоб-ускуналар биргаликда ишлаб чиқариш воситаларини ташкил этади.	Manufacturing tools
Ишлаб чиқариш муносабатлари	Кишилар ўртасида моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.	Manufacturing relations
Ишлаб чиқариш омиллари	Ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишга хизмат қилувчи унсурларнинг йиғиндиси бўлган ишчи кучи, меҳнат воситалари, меҳнат предметларини ўзаро таъсирининг мураккаб тизимидан иборатдир. Иш кучи ишлаб чиқаришнинг шахсий омилини ташкил этса, ишлаб чиқариш воситалари моддий ёки ашёвий омилини ташкил этади.	Factors of production

Ишлаб чиқариш рентабеллиги	Корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини, ишлаб чиқариш манбаларидан фойдаланиш даражасини таърифловчи муҳим иқтисодий кўрсаткич. Ишлаб чиқариш рентабеллиги корхонанинг ойлик, уч ойлик ёки йиллик умумий баланс фойдасининг асосий ишлаб чиқариш фондлари ва меъёрлаштирилган айланма маблағларининг ўртача йиллик қийматига нисбати билан фойдаланилади.	Production efficiency
Ишлаб чиқариш самарадорлиги	Ишлаб чиқаришнинг натижаси, ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати ҳажмини ишлаб чиқариш ҳаражатлари қийматига бўлган нисбатида ифодаланади.	Production efficiency
Ишлаб чиқариш усули	Жамият тараққиётининг турли тарихий босқичларида ишлаб чиқариш муносабатлари ҳамда бу муносабатларга хос бўлган ишлаб чиқарувчи кучларнинг бирлигини ва ўзаро таъсири биргаликда ишлаб чиқариш усулини ташкил этади. Инсоният тарихида ибтидоий, қулдорлик, феодализм, капиталистик, социалистик ишлаб чиқариш усуллари мавжуд.	Production method
Ишлаб чиқариш функцияси	Ташкилот томонидан ташқи муҳитга тақдим этиладиган товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолияти турлари.	Production function
Ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви	Корхона ёки ҳудуднинг бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги. Ишлаб чиқаришнинг ихти-сослашуви ишлаб чиқариш жараёнининг турли босқичларида ҳудуд, тармоқ ва корхоналар ўртасида ички меҳнат тақсимооти шаклидир. Ихтисослаштирилган ишлаб чиқариш маҳсулот-нинг, технологик жараённинг, асбоб-ускуналарининг ва тегиш-ли мутахассисликларнинг бир хиллиги билан тавсифланади.	Specialization of production
Капитал (сармоя)	Сохибкор томонидан даромад келтириш учун йўналтирилган сармоя, восита, яъни эгасига климат келтирувчи қиймат. Капиталнинг пул, унумли ва товар шакллари бор. Тадбиркорлар тасарруфидаги маблағлар ҳам сармоя ҳисобланади. Мутахассис қиймат	Capital

	сарфлаб ўрганган билими, орттирган тажрибаси ҳам капитал бўлиши мумкин. Акциядорлик жамиятининг акция ва облигацияларини сотишдан тушган пули капитални ташкил қилади. Иқтисодиёт назариясида капиталнинг доимий, ўзгарувчи, асосий ва айланма, саноат капитали, савдо капитали, саноат капитали каби шакллари мавжуд.	
Клиринг	Ўзаро талаб ва мажбуриятларни қоплашга асосланган, маҳсулотлар, қимматбаҳо қоғозлар ва кўрсатилган хизматлар учун нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизими.	
Компьютер (ҳисоблаш) тармоғи	Алоқа каналлари орқали ягона тизимга боғланган компьютер ва терминаллар мажмуаси.	Computer (computing) network
Концепция	Қарашлар тизими, жараёнлар воқеасини у ёки бу ҳолда тушуниш.	Concept
Концерн	Бир-бири билан яқин алоқада бўлиб, одатда расмий мустақиллигини сақлаб қоладиган, ягона идора этиш марказидан бошқарилиб турадиган бир гуруҳ, корхоналар бирлашмаси. Бир концерн таркибига саноат, транспорт, савдо корхоналари ва банк уюшган бўлиши мумкин. Концерн таркибидага корхоналар кўп соҳаларда фаолиятларини ўзаро мувофиқлаштирган ҳолда ҳамкорликда ташкил этадилар. Бир ёки бир неча тадбиркорларга молиявий тобелик асосида корхоналарнинг низомий бирлашуви.	Concern
Корпорация	Бирон мақсад асосида, масалан ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ёки коммерция фаолиятларини амалга ошириш учун уюшган жамоа бирлашмаси, акционерлик жамоаси.	Corporation
Корхона	(фирма) амалдаги қонунлар асосида мустақил равишда фойда олиш мақсадида фаолият юритувчи хўжалик шакли. Корхона ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, воситачилик ва бошқа соҳаларда фаолият кўрсатиши мумкин бўлиб, ҳусусий, акционерлик, жамоа, кооператив, давлат ёки аралаш мулк шаклларида бўлиши мумкин.	Enterprise
Корхона мулки	Қандай мулкчилик шаклида бўлишидан қатъий назар корхонанинг ихтиёридаги	Enterprise Ownership

	барча мол-мулк. Улар асосий ва айланма фондлар, номоддий активлар ва ишлаб чиқариш заҳираларининг йиғиндисидан иборат бўлиб, унинг таркибига тайёр маҳсулотлар, материаллар, келгуси давр ҳаражатлари, ҳисобот давридаги ишлаб чиқариш ҳаражатлари, корхонада бажарилган ишлар, кўрсатилган хизмат ва бошқалар киради.	
Корхона фондлари	Хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун корхона ихтиёридаги қийматга эга бўлган моддий ашёлар, бинолари, ускуналари, пул маблағларидан иборат. Корхона фондлари ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш ўрнига кўра асосий ва айланма фондлар бир-биридан фарқланади.	Corporate Funds
Корxonанинг соф даромади	Корхона ходимларининг меҳнати билан яратилган қўшимча маҳсулотнинг пулда ифодаланиши, маҳсулотнинг сотиш нархи қиймати билан тўла таннархи ўртасидага фарқ корхона соф даромади яъни даромаддан меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ташкил этилгандан кейин қоладиган қисмидир.	Net income of the enterprise
Кредит	Пул ёки товар шаклидаги ссуда.	Credit
Кредитор	Кредит берувчи жисмоний шахс, фирма ёки молиявий институт.	Creditor
Кўчмас мулк	Ер участкалари, ўрмонлар, бинолар, иншоотлар, алоҳидалашган сув объектлари, давлат қайдидан ўтган ҳаво ва денгиз кемалари, космик объектлардир. Кўчмас мулкнинг асосий белгиси ер ҳисобланади. Қонун бўйича кўчмас мулкнинг таркибига корхона ва хонадонлар ҳам киради.	Real estate
Лизинг	Дастгоҳларни, узоқ муддат фойдаланадиган товарларни, кўчмас мулкни узоқ муддатга кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқи билан ижарага олиш учун қуйилмаларнинг молиялаштириш маҳсул шакли. Машина ва ускуналарни узоқ муддатга ижарага бериш. Ижарачининг товарга бўлган мулкый ҳуқуқи сақланган ҳолда маблағ ажратишини молиявий таъминлаш ва сотишни жонлантиришга нисбатан янги усули. Лизинг компания битим охиригича ижарачининг ижара	Leasing

	мулкига эгалигини таъминлаш шарти билан машина, жиҳозлар. ЭХМ, улов воситилари омборхоналарни ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун ижарага олади.	
Лицензия	Давлат органлари томонидан бериладиган хўжалик фаолиятини бошлаш, маҳсулотни франгайзор (майда мулкдор) қобилида сотиш ҳуқуқини берувчи расмий ҳужжат.	License
Лойиҳали ташкилий тузилма	Аниқ белгиланган мақсадга эришиш учун шакллантириладиган вақтинчалик ташкилий тузилма.	Projected organizational structure
Лойиҳани амалга оширишни ташкил этиш	Аниқ белгиланган мақсадни бажариш учун ташкил этилган вақтинчалик тузилма.	Organization of project implementation
Маркетинг	Бозорни ўрганишга таяниб бошқаришга илмий қараш: бозор талаби, харидорларнинг товар ва хизматларга талаб ҳамда эҳтиёжларини мослаштирган ҳолда корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятини ташкил қилиш тизими. Компаниялар томонидан товарни ишлаб чиқариш ва сотишни амалга ошириш учун олдиндан бозор ҳолатини ўрганишда олиб бориладиган тадқиқотлар ва тадбирлар йиғиндиси. Дастлаб маркетинг назарияси бозорни ўрганиш бўйича услублар сифатида ўзига хос амалий ва назарий масалаларни жонлантирган. Маркетингни турли фаолият соҳалари ва ўз стратегияси, принциплари ва қоидалари мавжуддир. Маркетинг асосан икки вазифани бажаради: бир томондан мавжуд ва потенциал талабларни қондиришга ишлаб чиқаришни йўналтириш, иккинчи тарафдан, талабни таркиб топтириш ва рағбатлантириш, яъни талабга қараб ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, харидор талабини ўз ишлаб чиқариш йўналишига қаратиш.	Marketing
Маҳсулот таннархи	Корхонанинг маҳсулотни яратиш учун қилинган сарф ҳаражатларининг пулдаги ифодаси. Маҳсулот таннархи корхона иқтисодий фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бўлиб, ўзида маҳсулот яратиш учун қилинган хом	Product cost

	ашё, ёқилги, мойлаш материаллари, меҳнат, электр энергияси сарфи, шунингдек, бино, иншоот ва ускуналарнинг ишлаб чиқариш жараёнида сотилган қисми қийматини ифодалайди. Саноатда таннархнинг цех, корхона ва тўла ёки коммерция миқдори алоҳида фарқланиб, ҳаражатлар таркиби ҳар бир саноат тармоқларида ўзига ҳос хусусиятга эга бўлади.	
Менеджер	Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва даромадини ошириш тамойиллари, услуб ва тадбирлари мажмуидан фойдалана оладиган шахс.	The manager
Менеджмент	Энг самарали ишлаб чиқаришни ташкил этиш мақсадида маънавий, молиявий, моддий ва ҳом ашё манбаларидан фойдаланишни билиш санъати.	Management
Менежерлар	Бошқарувчи. Корхона ва компания эгалари бўлмаган, махсус тайёргарлик кўрган малакали ёлланма бошқарувчилар.	Managers
Менежмент	Хўжалик фаолиятини самарали ташкил этиш учун бошқариш, раҳбарлик қилиш, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш санъати, усуллари, шакллари ва воситалари мажмуидан иборат фан. Бошқариш, мудирлик; ташкил этиш. Замонавий ишлаб чиқаришни бошқариш (режалаш, тартибга солиш, назорат қилиш), шунингдек, ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш, уни ташкил этиш; бошқариш тўғрисидаги фан.	Management
Меҳнат	Кишиларнинг онгли, аниқ мақсадга қаратилган фаолият жараёни бўлиб, улар ана шу фаолият ёрдамида моддий ашёларни ва табиат кучларини ўзгартириб ўз эҳтиёжларини қондиришга мослаштирадilar.	Work
Миссия	1) масъулиятли вазифа, топширик; 2) бир давлатнинг иккинчисига элчи бошчилигидаги доимий дипломатик ваколоти; 3) миссионерлик ташкилоти.	Mission
Модернизаци я	Ускуна ва техникани замонавийлаштирмоқ, замон талабларига мувофиқ такомиллаштириш, янгилаш.	Modernization

Молия	Мақсадли пул фоизларини ҳосил этиш, жамлама, тақсимлаш ва ишлатиш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи; пул маблағларини шакллантириш, тақсимлаш, уларни сарф қилиш, ишлатиш тизими.	Finance
Монополия (يونونча – танҳо сотаман)	Иқтисодиётнинг бирон-бир соҳасидаги танҳо ҳукмронлиги. Монополия ишлаб чиқариш воситалари, иш кучи ва яратилган маҳсулотлар асосий қисмининг ягона ёки озчилик корхоналар, тадбиркор шахслар ёки давлат қўлида тўпланиши натижасида пайдо бўлади. Монопол корхоналар ҳукмронлик мавқеидан фойдаланиб, сарфларни камайтириш монопол баҳо белгилаш орқали фойда кўриш, рақобатнинг йўқлиги ёки заифлигидан бозорда ўз измини ўтказиши мумкин. Монополия бозор муносабатларини чеклайди, шу сабабли давлатлар антимонопол чора-тадбирлар жорий этадилар.	Monopoly (Greek - Single)
Мулкчилик	Кишилар ўртасида ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилиш ва яратилган маҳсулотни ўзлаштириш юзасидан пайдо бўлган, тарихан аниқ бир шаклда намоён бўлувчи муносабатлар. Мулк объекти бўлиб моддий ва маданий бойликлар, ихтиролар, фан ютуқлари, ишчи кучи ва шунга ўхшашлар ҳисобланади. Мулк – субъекти жамиятда маълум ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлган кишилар бўлиб, улар жамоа, синф, табақа ёки гуруҳга бирлашган бўлади. Мулкчиликнинг асосий бўғини – бу ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик, эгаллик. Ишлаб чиқариш воситалари кимники бўлса, унда яратилган маҳсулот ҳам шунга тегишли бўлади. Бозор иқтисодиёти мулкчилик шаклларининг хилма-хил бўлишлигини талаб қилади. Товар муайян мулк объекти бўлгандагина олди-сотти қилинади. Мулкнинг турлари давлат, жамоа, кооператив, акционерлик, ижара, хусусий мулк ва бошқа шакллар. Мулк давлатнинг қонун ҳужжатларида	Property

	юридик қайд этилиб, қонунлар асосида тартибга солинади.	
Нарх индекси	Инфляция даражасини, яъни маълум даврда нархлар қандай катталиққа ошганини кўрсатувчи кўрсаткич. Нархлар даражаси индекс шаклда ифода этилади. У шу даврга маълум товарлар ва хизматлар тўпламининг жами нархи билан база йилдаги товар ва хизматларининг нархи ўртасидаги нисбат билан ҳисобланади. Бошланғич даража «база йил» ҳисобланади. Шу йил учун баҳолар - индекси ҳар доим 100% тенг бўлади.	Price Index
Нарх (баҳо)	Товар қийматининг пулда ифодаланиши. Нархни товар қиймати белгилайди, аммо бозор шароитида у аниқ қийматдан юқори ёки кам бўлиши мумкин, бу эса бозордаги ўша товарга бўлган талаб ва унинг таклифига боғлиқ бўлади. Товар нархининг даражаси, шунингдек, товарнинг ижтимоий фойдалилиги сифати ва бошқа товарлар ўрнини боса олиши, муомаладаги пулнинг харид қувватига ҳам боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида нархнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлади: чакана, улгуржи, халқаро, аукцион, келишув, давлат белгилаган ёки давлат бошқариб турадиган нархлар.	Price
Процедуралар	Маълум бир ҳолатда қандай ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш баёни.	Procedures
Рағбат	Сабаб назарияси доирасида инсонга қадрли ҳисобланган барча нарсалар.	Promotion
Рағбат	Шахс руҳиятига таъсир кўрсатувчи ташқи таъсир.	Promotion
Рағбатлантиришга асосланган ҳокимият	Ижрочининг ишончига асосланган ҳокимият. Яъни, таъсир кўрсатувчи шахс ижрочининг фаол эҳтиёжини қондириш имконига эга.	Authority based on incentives
Рақобат	Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва фойдали қилиб сотиш учун кураш. Рақобатнинг асосий мақсади, бозор субъектлари турли бозорларда ўз мавқеларини мустаҳкамлашдир. Рақобат - бозор механизмининг зарур ва таркибий элементи ҳисобланади.	Competition

Режалаштир илмаган қарор	Янги ёки номаълум бир шароитда, номаълум таъсир омиллари билан боғлиқ ҳолатларда юзага келадиган танлов йўли.	Unprecedented decision
Режалаштир иш	Мақсад ва қарорларни танлаш жараёни.	Planning
Рейтинг (инглизча «rating» — баҳо, тартиб, тасниф)	Белгиланган шкала бўйича бирор-бир ҳодисанинг субъектив баҳосини англатувчи атама.	Rating
Реклама (овоза қилиш)	Товарларни бозорда ҳаракатлантириш (сотиш) учун оммавий ахборот воситалари ёрдамида истеъмолчига аниқ мақсадли таъсир кўрсатиш.	Advertising (dissiminate)
Ресурс	Қўр, манба, бойлик (восита, чора, илож, имконият)	Source
Стандартлаштириш	Бир-бирининг ўрнини боса оладиган деталлар ва тугунларни ишлаб чиқариш, алмаштириш жараёнида фойдаланилади.	Standardization
Стратегик режалаштир иш	Раҳбар томонидан қўлланадиган ҳатти-ҳаракат ва қарорлар тўплами. У ташкилотга ўз мақсадига етишишга кўмаклашадиган аниқ стратегияни ишлаб чиқишга йўлланади.	Strategic planning
Стратегия	Мақсадга етишишнинг умумий, ҳар томонлама режаси. Ташкилот мақсадига етиш учун интилувчи раҳбарлар ҳатти-ҳаракатининг образи.	Strategy
Стратегияни амалга ошириш	Бошқарув ҳатти-ҳаракатларининг тўлиқ мажмуи, унинг бажарилишини ва белгиланган натижаларга эришишни қўллаб-қувватлаш.	Implementing the Strategy
Стресс (ингл. Stress — босим, зўриқиш)	Инсоннинг турли экстремал таъсирларга жавоби сифатида юзага келувчи кенг ҳолатини англатиш учун фойдаланиладиган атама.	Stress
Сув муносабати	Сувдан фойдаланиш жараёнида одамлар ва ташкилотлар орасидаги, шу фойдаланишда халқ ҳўжалигини: энг катта самарадорлигини кондирувчи муносабатлар.	Water attitude
Сув объекти	Дарё, ҳовуз (кўл, сув омбори), сув манбаси, сувли канал, ер ости суви, музлик ва бошқа сув тўплами.	Water object
Сув оқими	Оқаётган сувлар тўплами. Бу атама одатда табиий ўзақда оқаётган сувга нисбатан, очик нав ёки берк қувурда оқаётган сувга нисбатан, баъзан эса ер	Water flow

	ости сув оқимлари тўпламига нисбатан ишлатилади.	
Сув режими (тартиби)	Дарёларда, кўлларда ботқоқликда ва бошқа сув объектларида сувнинг сатҳи ва ҳажмининг маълум вақт даврида ва майдонда ўзгариши.	Water regime (mode)
Сув сарфи	Вақт бирлиги ичида оқаётган сув кесими орқали оқиб ўтувчи сув ҳажми.	Water consumption
Сув сарфи дебити	Манбадан вақт бирлигида (бурғаланган кудук, булок, кудук) олиш мумкин бўлган сув миқдори.	Water consumption
Сувдан самарали фойдаланиш коэффициент и	Экинлардан самарали фойдаланган сув миқдорининг суғориш учун берилган умумий сув миқдorigа нисбати.	Water Efficient Use Ratio
Сувдан унумли фойдаланиш	Суғориладиган экинларни парваришлаш ва улардан юқори ҳосил олиш учун иқтисодий жиҳатдан ўринли бўлган сув ҳажми.	Water Efficient Use
Суғориш сувдан самарали фойдаланиш коэффициент и	Илдиз ривожланадиган қатламда тўпланган сув миқдорининг суғориладиган далага берилган сув миқдorigа нисбати.	Effective use of irrigation water
Суғориш тизимининг фойдали иш коэффициент и (фик)	Суғоришда сувдан фойдаланиш даражасини тавсифловчи кўрсаткич, ҳар бир канал туркуми учун шу каналнинг охиридаги сув сарфининг бошида олган сув сарфига бўлган нисбати билан аниқланади. Бутун суғориш тизимининг ФИК ти, шу тизимга қаршли тармоқларнинг ФИК ларининг ўзаро кўпайтмасига тенг.	The efficiency of the irrigation system
Тадбиркор раҳбар	Менеджер. Ўз корхонасида ижобий ўзгаришларни амалга оширган ва такомиллаштиришни татбиқ этган ҳолда янги имкониятларни қидирувчи ҳамда белгиланган таваккалга бориб иш кўрувчи менежер.	Businessman
Тактика	Одатда ўрта бўғин раҳбарлар даражасида ишлаб чиқилладиган мақсадларга эришиш учун қўлланиладиган қисқа муддатли стратегия.	Tactics
Талаб	Истеъмолчиларнинг турли хил товарлар, иш, хизмат, пул маблағи ва бошқа объектларга бўлган тўловга қодирлилик эҳтиёжи.	Demand

Талаб	Товар ва пуллик хизматларга бўлган талабларнинг харидорлар пул маблағлари билан таъминланган қисми.	Demand
Танқислик	Маблағ, маҳсулот етишмаслиги.	Defiance
Технология	Товар ва хизматларни ишлаб чиқариш техникаси ва усуллари. Унинг ёрдамида ишлаб чиқариш омиллари (ресурслари) меҳнат жараёнида бирикади. Бозор иқтисодиёти талаби, ишлаб чиқаришни ташкил этиш нуқтаи назаридан, юқори самара берадиган технологияни қўллашни хоҳлайдиган ва бунга қодир бўлган фирма ва корхоналар фаолият кўрсатишлари лозим. Ишлаб чиқаришга янги технологияни татбиқ этиш, унинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.	technology
Технополис	Йирик дорилфунун ёки тадқиқот маркази атрофида жойланган илмталаб фирмалар, тадқиқот лабораториялари. Илмталаб хизматлар кўрсатадиган воситачи фирмалардан таркиб топган тармоқлараро илмий-технологик мажмуа. Технополис — ҳозирги бозор тизимининг муҳим таркиби. Технополис доирасида мунтазам равишда илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш ғоялар билан алмашинув бўлади.	technology parks
Тизим	Ўзаро боғланган, бир неча қисмлардан иборат яхлитлик. Ташкилот очик тизим саналади, чунки, у ташқи муҳит билан динамик тарзда ўзаро таъсир кўрсатади. Маълум бир ўзаро алоқада бўлган элементларнинг (буюмлар, хусусиятлар, белгилар, яъни моддий мазмундаги ҳар қандай дискрет ҳосилалар) мазмун.	System
Фаолиятни баҳолаш	Белгиланган вазифани бажарганлик тўғрисидаги маълумотни тўплаш орқали ходим ишини баҳолашнинг расмий процедураси.	Performance Assessment
Фирма	Фойда олиш мақсадида ресурслардан фойдаланиб, товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчи ташкилот, битта ёки бир неча корхоналарга эгалик қилади ва бошқаради.	Company
Фойда	Соф даромадни асосий шакли, маҳсулотни сотиладиган баҳоси ва	Benefits

	унинг таннархи ўртасидаги фарк асосида вужудга келади. Фойда корхоналар фаолиятининг самарадорлигини кўрсатувчи умумий кўрсаткичдир.	
Фойда нормаси	Ишлаб чиқарилган қиймат кўринишидаги фойда массасини ишлаб чиқариш харажатларига бўлган нисбатини фоизда ифодаланишига айтилади.	Benefit rate
Фойдалилик меъёри	Иншоотнинг фойдалилиги (рентабеллиги)ни аниқлаш учун мезон сифатида қабул қилинган маълум қиймат. Иншоот фойдали бўлиши учун фойда меъёри фойдалилик меъёрига тенг ёки ундан ортиқ бўлиши керак.	Usage standard
Фойдасиз ҳажм	Амалий жиҳатдан сувини чиқариб (ташлаб) бўлмайдиган сув омбори ҳажми.	Not useful dimension
Фьючер операциялари	Товар олди-сотдисида қаратилган қимматбаҳо қоғозлар битими.	Securities trading
Холдинг компания	Юридик жиҳатдан мустақил бўлган банк ва фирмаларга таъсир кўрсатиш ва операцияларни назорат қилиш мақсадида акцияларнинг назорат пакетига эгалик қилувчи акционерлик жамияти.	Holding company
Хусусийлаштриш	Ишлаб чиқариш маблағи ҳисобига мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва уни хусусий компанияларга ёки алоҳида жисмоний шахсларга бериш.	Privatization
Шартнома	Икки ёки ундан ортиқ шахсининг битими, келуши.	Agreement
Юқори бўғиндаги раҳбар	Умуман ташкилот ва қисман ушбу ташкилотнинг маълум бир бўлинмаси ҳал этишига жавобгар раҳбар.	Leader in the upper level
Якка раҳбарлик	Ташкилотнинг тузилиш тамойили. Унга кўра, ходим (ишчи) фақат битта бошлиқ буйруғига бўйсунди ва фақат унинг олдида масъул бўлади.	Autocratic leader, authoritarian
Ялпи даромад	Хўжалик фаолиятининг якуний натижаси бўлиб, маҳсулот сотилишидан келадиган тушумдан ҳисоб рақамига келиб тушадиган пул маблағини билдиради.	Gross Income

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар

1. Беркинов Б.Б. Эконометрика-Т.: Фан ва техника, 2015. -318б
2. Digital economy: impacts, influences, and challenges / Harbhajan Kehal, editor, Varinder P. Singh, editor. Includes bibliographical references and index. ISBN 1-59140-363-4 (hardcover) -- ISBN 1-59140-364-2 (pbk.) -- ISBN 1-59140-365-0 (ebook).
3. Лapidус Л.В. Цифровая экономика. Управление электронным бизнесом и электронной коммерцией. Учебник. М.: Инфра – М. 2019. - 479 стр.
4. Хусаншин И.А., Кудряшов А.А., Кузьмин Е.В., Крюкова А.А. Цифровая экономика. Учебник для высших учебных заведений. М.: Горячая линия-Телеком. 2019. - 288 стр.
5. С.С.Фулломов, О.М.Абдуллаев, Р.Аюпов. Рақамли иқтисодиёт (криптовалюта ва блокчейн). Ўқув қўлланма. Т.: Молия, 2019. – 354 б.
6. Pindyck S. Robert, Daniel I. Rubinfeld. Microeconomics. Global Edition. –Copyright 2018, Pearson Education Limited. 2018.
7. Campbell R. McConnel, Stanley L. Brue, Sean M. Flynn. Microeconomics: Principles, Problems and Policies. -19 th ed. – New York. The McGraw-Hill Companies, Inc., 2015. P. 604.
8. Salimov B., Mustafakulov Sh., Salimov D. Mikroiqtisodiyot masalalar, namunalar, topshiriqlar, testlar. -Т.: Iqtisodiyot, 2018.
9. Salimov B.Т., Yusupov M., Salimov B.В. Mikroiqtisodiyot: Darslik. 2019. - 365 б.
10. Тарануха Ю.В., Земляков Д.Н. Микроэкономика: учебник. - 2-е изд.,стер. - М.: КНОРУС, 2011. - 320 с.
11. Ильяшенко В.В. Микроэкономика: учебник. — М.: КНОРУС, 2012, —288 с. - (Для бакалавров).
12. Пиндайк Р., Рабинфельд Д.П32 Микроэкономика / Пер. с англ. — СПб.: Питер, 2011. — 608 с.: ил. (Серия «Классический зарубежный учебник»).
13. Dean, D. And Zwillenberg, P., (2012). The Internet Economy in the G-20.bcg.perspectives.
14. The New Digital Economy. How it will transform business. Oxford economics. (pp.1-7).
15. Цифровая экономика: мифы, реальность, перспектива В.В. Иванов, Г.Г. Малинецкий. Российская академия наук, Москва, 2017.

16. Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход / М.Л. Калужский. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 402 с.

17. Сидорова О.В. (2011). Определение степени готовности страны к электронной экономике. Journal “ Креативная экономика” 89-93.

IV. Интернет сайтлар

18. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz.

19. <http://nu.edu.kz> - Назарбаев Университет

20. <http://www.wiut.uz> - Westminster International University in Tashkent

21. <http://www.msu.ru> - Lomonosov Moscow State University

22. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

23. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

24. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази

ТИҚХММИ "Менежмент" кафедраси доценти А.Максумханова томонидан институт хузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш маркази "Сув хўжалиги менежменти" модули бўйича тайёрланган Ўқув услубий мажмуага

ТАҚРИЗ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида» 2019 йил 27 августдаги ПФ-5789-сон Фармонига асосан 2019 йилнинг октябридан олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизими амалиётга жорий этилди.

Буларга асосан, олий таълим муассасалари педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курслари ташкил қилиниб, уларнинг мақсади, педагог кадрларнинг Ўқув-тарбиявий жараёнларини юксак илмий-методик даражада таъминлашлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам янгилаш, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

ТИҚХММИ хузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш маркази "Сув хўжалиги менежменти" модули бўйича ЎУМ нинг вазифаси тингловчиларга сув хўжалигини бошқаришнинг замонавий усуллари, менежерлар қобилияти ва истеъдодини ривожлантириш йўлларини ўргатишдан иборат.

"Сув хўжалиги менежменти" модулининг мақсади иқтисодийни модернизациялаш шароитида педагог кадрларга сув хўжалиги тармоқларидан фойдаланишни оқилона ташкил этиш ва бошқаришни, ташкилий тузилмаларни такомиллаштиришни, қарорлар қабул қилиш технологиясини, бошқариш усулларида вазиятга қараб фойдаланишни билишга қаратилган.

"Сув хўжалиги менежменти" курсида тингловчи сув хўжалиги ташкилотидан инсон ресурсларини бошқариш, ташкилий маданият, етакчилик (лидерлик) ва бошқарув услубларини танлаш; сув хўжалиги ташкилотидан ўзгаришларни тушуниши ва ўзгариш концепциясини қўллаш; сув хўжалиги корхоналари бошқарув фаолиятини таҳлил қилиш ва бошқарув қарорларини қабул қилишда иқтисодий самарадорликка эришиш каби кўникма ва малакаларини эгаллаши зарур.

Умуман олганда ТИҚХММИ хузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш маркази "Сув хўжалиги менежменти" модули бўйича ЎУМ, унга қўйилган талабларга тўлиқ жавоб беради.

"Менежмент" кафедраси мудири, и.ф.н., доц.

М.Р.Ли